

બુદ્ધ અને મહાવીર

લેખક

કિશોરલાલ વનશ્યામલાલ મશરવાળા

પ્રકાશક

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

અમદાવાદ

સં. ૧૯૮૫

કિં. ૦-૮-૦

પ્રકાશક

રણછોડજી કેસુરભાઈ મીસ્ત્રી

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

અમદાવાદ

પરવાનગીવાળી
બીજી આવૃત્તિ

મુદ્રક

મૂળચંદ્રભાઈ ત્રિકમલાલ ખટેલ

સૂચી પ્રકાશ મુદ્રણાલય

પાનકોર નાકા : અમદાવાદ.

શ્રી. વર્માનંદજી કેસળી

તથા

પં. શ્રી. સુખલાલજી સંઘવીને

સ વિ નય અર્પણ

તારણુ

બીજી આદત્તિનો ખુલાસો	૮
પ્રસ્તાવના	૧૧

બુદ્ધ

મહાભિનિષ્ક્રમણુ: (૧) જન્મ; (૨) સુખોપભોગ; (૩-૬) બુદ્ધનાં વિવેકબુદ્ધિ, વિચારો, મોક્ષની નિશાસા, વૈરાગ્યની વૃત્તિ; (૭) મહાભિનિષ્ક્રમણુ; (૮) સિદ્ધાર્થની કરુણા. ... ૩

તપશ્ચર્યા: (૧) બિશ્વવૃત્તિ; (૨-૫) ગુરુની શોધ-કાલામ મુનિને ત્યાં, અસતોષ, પાછી શોધ-ઉદ્ગમ મુનિને ત્યાં, પુનઃ અસતોષ; (૬-૮) આત્મપ્રયત્ન, દેહદમન, અન્નમદ્દણુ; (૯) બોધપ્રાપ્તિ. ... ૧૦

સંપ્રદાય: (૧) પ્રથમ શિષ્યો; (૨) સંપ્રદાયનો વિસ્તાર; (૩) સમાજરચિતિ; (૪) મધ્યમ માર્ગ; (૫) આર્યસત્યો; (૬) જૈન શરણુત્રય; (૭-૧૦) બુદ્ધધર્મ, ગૃહસ્થના ધર્મો, ઉપાસકના ધર્મો, બિહુના ધર્મો; (૧૧) સંપ્રદાયની વિશેષતા. ૧૬

ઉપદેશ: (૧) આત્મપ્રતીતિ એ જ પ્રમાણુ; (૨) દિશાવંદન; (૩) દશ પાપ; (૪) ઉપોસથવ્રત; (૫) સાત પ્રકારની પત્નીઓ; (૬) સર્વ વર્ણુની સમાનતા; (૭) શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ; (૮) રાજ્યસમૃદ્ધિના નિયમો; (૯) અવ્યુત્પત્તિના નિયમો; (૧૦) ઉપદેશની અસર; (૧૧-૧૫) કેટલાક શિષ્યો, પૂર્ણ, નકુલમાતાની સમજણુ; (૧૬) અરોચ્યમત્કાર. ... ૨૪

બૌદ્ધ શિક્ષાપદો (૧-૨) પ્રસ્તાવના; (૩) શિષ્યોના

ધર્મ-પ્રાતઃકર્મ, વિચરણ, વાચાસંયમ, પ્રત્યા-
ગમન, ભોજન, સ્નાન, નિવાસસ્વચ્છતા,
અધ્યયન, ગુરુના દોષોની શુદ્ધિ, મંદવાડ;
(૪) ગુરુના ધર્મો-અધ્યાપન, શિષ્યની સંભાળ,
મંદવાડ, કર્મકૌશલ્ય; (૫) બિહુની લાયકાત-
આરોગ્યાદિ, તૈયારી, બિહુનાં મતો; (૬) લાધા;
(૭) અતિથિના ધર્મો; (૮) યજ્ઞમાનના ધર્મો;
(૯) વિદાય લેનારનાં કર્તવ્યો; (૧૦) સ્ત્રીઓ
સાથે સંબંધ-એકાંતભંગ, પરિચર્યા, બેઠ;
(૧૧) કેટલાંક પ્રમાણ-ખાટલો, આસન,
કચ્છ પચિયું પાતી-પચિયું, ચીવર; (૧૨)
સમ્મતા-આસન અને ગતિ, ભોજન, શૌચ. ૪૩

કેટલાંક પ્રસંગો અને અન્તઃ (૧) જ્ઞાનની કસોટી;

(૨) મિત્રભાવના; (૩-૪) કૌશલ્યની શક્તિ;
(૮-૧૧) છુતનો આરોપ; (૧૨-૧૮) દેવદત્ત;
(૧૯-૨૦) શિલાપ્રહાર; (૨૧) હાથી ઉપર
વિજય; (૨૨-૨૩) દેવદત્તની વિમુખતા; (૨૪)
પરિનિર્વાણ; (૨૫) ઉત્તરક્રિયા, સ્વપ્નો; (૨૬)
બૌદ્ધતીર્થો; (૨૭) ઉપસંહાર; (૨૮) ખરી અને
ખોટી પૂજા. ... ૫૫

નોંધ: વિવેકબુદ્ધિ (૬૫); સિદ્ધાર્થની શિક્ષાવૃત્તિ

(૬૭); સમાધિ (૬૮); સમાજ-રિયતિ (૭૦);
શરણુત્તર (૭૧); વર્ણની સમાનતા (૭૩) ૬૫-૭૩

બીજી આવૃત્તિનો ખુલાસો

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ છપાયાને છ વર્ષ થયાં. લગભગ દોઢ બે વર્ષથી પહેલી આવૃત્તિ ખપી ગઈ હતી, અને એની બીજી આવૃત્તિ કાઢવાની ઇચ્છા ભાઈ રણુછોડજી મીસ્ત્રીએ વારંવાર દર્શાવી હતી. પરંતુ હું મારી અનુમતિ આપવામાં આનાકાની કર્યા કરતો હતો, કારણકે (૧) નવજીવન પ્રકાશન મંદિરને મારા પુસ્તકો આર્થિક દૃષ્ટિએ બહુ લાભદાયી નીવડ્યાં નથી, અને ભાઈ રણુછોડજી મીસ્ત્રીને 'બીજી આવૃત્તિ કાઢવા જતાં' એવી જ આર્થિક અડચણમાં ઉતરવું પડે એ મને ઠીક લાગતું નહોતું; (૨) જો કે પુસ્તકની પ્રસિદ્ધ થયેલી સમાલોચનાઓ બધી અનુકૂળ હતી, છતાં ગાંધીજીના સંબંધથી મારા સાથી જેવા કહી શકાય એવા એક મિત્રે એ પુસ્તકોનો બહુ બારીકાથી અભ્યાસ કરી એ ઉપર વાંધાઓની યાદી રજુ કરી છે. એમનો મત એવો થયો છે કે મેં આ પુસ્તકોમાં "રામની કેવળ વિડંબના કરી છે," "કૃષ્ણનો તો વળી ધાણ જ કાઢી નાંખ્યો છે," અને "બુદ્ધને માથે કરવામાં પણ બાકી નથી રાખી." પોતે જૈન ન હોવાથી 'મહાવીર' વિષે એ ટીકા કરવા અસમર્થ હતા પરંતુ એક બે જૈન મિત્રોએ મહાવીરના મારા આલેખન વિષે પોતાનો તીવ્ર અસંતોષ પ્રગટ કર્યો હતો, અને 'ઈશુખ્રિસ્ત' વિષે બે ગૂજરાતી ખ્રિસ્તીઓના વાંધાઓ પણ આવેલા છે. 'સદ્ગુણનંદ સ્વામી'નું પુસ્તક સંપ્રદાયમાં અમાન્ય જેવું રહ્યું છે એમ કહેવાને હરકત નથી. આ સ્થિતિમાં પુસ્તક ફરીથી પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલાં ટીકાકારોની દૃષ્ટિથી મારે એ પુસ્તકો ફરી ફરી વિચારી જવાં જોઈએ અને એ જેમને ગમ્યાં હોય તેમને શા કારણથી ગમ્યાં એ બાજુનું જોઈએ અને બીજી

આવૃત્તિને જરૂર પડે તો મુધારવી જોઈએ—એમ મને લાગ્યું. આ કારણથી બીજી આવૃત્તિ કાઢવા માટે મારો હિસાબ મંદ હતો, પણ ભાઈ રણછોડજી મીઝીનો આગ્રહ માન્ય ન હોવાથી છેવટે મારે એમની ઇચ્છાને વશ થઈ બીજી આવૃત્તિ કાઢવા અનુમતિ આપવી પડી છે.

‘અનુમતિ આપી છે’ એટલે, અર્થાત્, પુસ્તક ફરીથી મુધારી પણ ગયો છું, અને કેટલોક ભાગ ફરીથી લખી નાંખ્યો છે. પણ જે મુધારો કર્યો છે તેથી મારા ટીકાકારોને સંતોષી શકીશ એવી ખાતરી આપી શકતો નથી. ઊલટું, આ જીવનચરિત્રના પ્રતાપી નાયકો પ્રત્યે માનું વક્ષણ ન્યાં ન્યાં પહેલી આવૃત્તિમાં મોઘમ રહેલું હતું તે વધારે સ્પષ્ટ થયું છે.

આ જીવનચરિત્રમાળાનું નામ નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે પહેલી આવૃત્તિમાં “અવતારલીલા લેખમાળા” રાખેલું અને તે મેં રહેવા દીધું હતું. પણ એ નામની યોગ્યતા વિષે મારા મનમાં સંશય હતી જ. ‘અવતાર’ શબ્દની પાછળ સનાતની હિંદુના મનમાં જે વિશેષ કલ્પના રહેલી છે, તે કલ્પના મને માન્ય નથી એ તો પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના વાંચતાં જ સ્પષ્ટ થાય છે; અને તે કલ્પનાની સાથે યોગાત્મી શ્રામિક માન્યતા કાઢી નાંખ્યા છતાં રામ-કૃષ્ણાદિક મહાપુરુષો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ જાળવી રાખવો એ આ પુસ્તકનો એક હેતુ છે એમ કહેવામાં દરકત નથી. વળી ‘અવતાર’ શબ્દ સાથે ‘લીલા’ શબ્દનું જોડાણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં ખાસ પ્રકારની માન્યતા નિર્માણ કરે છે, અને ‘લીલા’ શબ્દ અનર્થમૂલક પણ થયો છે એમ મને લાગ્યું છે. આથી ‘અવતાર-લીલા લેખમાળા’ એ નામ કાઢી નાંખ્યું છે.

પણ, મેં પ્રસ્તાવનામાં ‘અવતારી પુરુષો’ એવા શબ્દો

આ ચરિત્રનાયકો વિષે વાપર્યા હતા અને તે ઉપરથી પ્રકાશકે 'અવતારલીલા લેખમાળા' એવું નામ રાખ્યું હોય એ સંભવિત છે. 'અવતારી' શબ્દ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં ખાસ અર્થમાં વપરાય છે, અને એનો અર્થ 'અવતાર કરાવનાર' અથવા 'રામ-કૃષ્ણાદિક અવતારોનો પણ નિયંતા' એવો થાય છે. એ અર્થમાં પણ મેં એ શબ્દ વાપર્યો નહોતો. પણ મરાઠી ભાષામાં 'અવતારી પુરુષ' એક શ્લોકપ્રયોગ છે, અને તેનો અર્થ કેવળ વિશેષ વિભૂતિમાન પુરુષ એટલો જ થાય છે; અને એ રીતે શિવાજી, રામદાસ, તુકારામ, એકનાથ, લોકમાન્ય તિલક વગેરે કોઈ પણ લોકોત્તર કલ્યાણકર શક્તિ પ્રગટ કરનાર જન 'અવતારી પુરુષ' કહેવાય છે. એ શબ્દો વાપરવામાં મારા મનમાં એટલી જ કલ્પના હતી. પરંતુ ગૂજરાતીમાં એ શબ્દપ્રયોગ ન હોવાને લીધે એથી થોડોક ઘોંટાળો ઉત્પન્ન થયો છે, અને તેથી એ શબ્દપ્રયોગ આ આવૃત્તિમાંથી કાઢી નાંખ્યો છે.

આ દૂકાં ચરિત્રોની સાચી ઉપયોગિતા કેટલી ? ઇતિહાસ, પુરાણ કે બૌદ્ધ-જૈન-ખ્રિસ્તી શાસ્ત્રોનો બારીક અભ્યાસ કરી, ચિકિત્સક વૃત્તિથી મેં કોઈ નવું સંશોધન કર્યું છે એમ કહી શકાય એમ નથી. એ માટે વાચકે શ્રી. ચિંતામણિ વિનાયક વૈદ્ય કે શ્રી. ખંડિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય વગેરેનાં વિદ્વાતાપૂર્ણ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વળી ચરિત્રનાયકો વિષે અસાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિ રાખ્યા છતાં રાજના ધાર્મિક વાંચનમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવાં ઢબ કે વિસ્તારથી મારા ચરિત્રો લખાયેલાં નથી. એવાં પુસ્તકોની જરૂર છે એમ હું માનું છું, પરંતુ તે કાર્ય ઉપાડવા માટે જે અભ્યાસ જોઈએ તે માટે હું સમય કે શક્તિ મેળવી શકીશ એવો સંભવ જણાતો નથી. ત્યારે, મારી આ લેખમાળાનું પ્રયોજન આટલું જ છે.

માણસ સ્વભાવથી જ ક્રોધકને પૂજતો હોય છે જ-
કેટલાકને દેવ કરીને પૂજે છે તો કેટલાકને મનુષ્ય સમજતો
છતાં પૂજે છે. જેને દેવ કરીને પૂજે છે, તેને પોતાથી
અલગ જાતિનો સમજે છે; જેને મનુષ્ય રાખીને પૂજે છે,
તેને એ પોતાનો-ઓછોવતો-આદર્શ કરીને પૂજે છે.
રામ-કૃષ્ણ-શ્રુદ્ધ-મહાવીર-ઈશુ વગેરેને જુદી જુદી પ્રજાના
લોકો દેવ બનાવી-અ-માનવ કરી-પૂજતા આવ્યા છે. એને
આદર્શ કરી એના જેવા થવાની હોશ રાખી પ્રયત્ન કરી
પોતાનો અબ્યુદય સાધવો એમ નહિ, પણ એનું નામોચ્ચારણ
કરી, એમાં ઉદ્ધારક શક્તિનું આરોપણ કરી તેમાં વિશ્વાસ મૂકી
પોતાનો અબ્યુદય સાધવો એ આજ સુધીની આપણી રીત છે.
એ રીત ઓછીવતી પણ અધશ્રદ્ધા-એટલે જુદી ન ચાલે
ત્યાં સુધીની જ માત્ર શ્રદ્ધા નહિ પરંતુ જુદીનો વિરોધ
કરનારી શ્રદ્ધાની છે. વિચાર આગળ એ ટકી શકતી નથી.

જુદા જુદા મહાપુરુષોમાં એ દેવભાવ વધારે દૃઢ
બનાવવાનો પ્રયત્ન એ જ સર્વે સંપ્રદાયોના આચાર્યો,
સાધુઓ, પંડિતો વગેરેનાં જીવનકાર્યનો ઇતિહાસ થયો
છે. એમાંથી ચમત્કારોની, જૂતકાળમાં થયેલી આગાહીઓની
અને ભવિષ્ય કાળ માટે કરેલા અને સાચા પડેલા વર્તારાઓની
આખ્યાયિકાઓ રચાયેલી છે, અને એનો વિસ્તાર
એટલો બધો વધી ગયો છે કે જીવનચરિત્રમાંથી સેંકડે
નેતું કે એથી વધારે પાનાં એ જ વસ્તુથી ભરેલાં હોય
છે. આનું સામાન્ય જનતાના મન ઉપર એવું પરિણામ થયું
છે કે માણસની એનામાં રહેલી પવિત્રતા, લોકાત્તર શીલ-
સંપન્નતા, દયા આદિ સાધુ અને વીર પુરુષના ગુણોને ક્ષીણ
એની કિંમત એ આંડી શકતા નથી, પણ ચમત્કારની
અપેક્ષા રાખે છે, અને ચમત્કાર કરવાની શક્તિ એ

‘મહાપુરુષનું આવશ્યક લક્ષણ માને છે. શિલાની અહત્યા કરવાની, ગોવર્ધનને ટચાવી આંગળી પર ઝીંચવાની, સૂર્યને આકાશમાં થોભાવી રાખવાની, પાણી પરથી ચાલી જવાની, હળરો માણસોને એક ટોપલી રોટીથી જમાડવાની, મર્યા પછી સજીવન થવાની—વગેરે વગેરે દરેક મહાપુરુષના ચરિત્રમાં આવતી વાર્તાઓના રચનારાઓએ જનતાને આ રીતે ખોટા દૃષ્ટિબિંદુમાં ચઢાવી દીધી છે. આવા ચમત્કારો કરી બતાવવાની શક્તિ સાધ્ય હોય તો એ તેથી જ કોઈ માણસ મહાપુરુષ કહેવડાવવાને લાયક ન ગણાવે નોંધએ. મહાપુરુષોની ચમત્કારો કરવાની શક્તિ કે ‘અરેબિયન નાઈટ્સ’ જેવાં પુસ્તકોમાં આવતી બહુગરોની શક્તિ એ બેઠેલી કિંમત માણસોની દૃષ્ટિએ સરખાં જેવી જ છે, એવી શક્તિ હોવાથી કોઈ પૂજાપાત્ર ન થવે નોંધએ. રામે શિલાની અહત્યા કરી, કે પાણી પર પથ્થર તરાવ્યા એ વાત કાઢી નાંખીએ, કૃષ્ણ કેવળ માનુષી શક્તિથી જ પોતાનું જીવન જીવ્યા એમ કહીએ, ઇશુએ એક પણ ચમત્કાર બતાવ્યો નહોતો એમ માનીએ, છતાં રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, ઇશુ વગેરે પુરુષો માનવજાતિના શું કામ પૂજાપાત્ર છે એ દૃષ્ટિથી આ ચરિત્ર આલેખવાનો પ્રયત્ન છે. એકેટલાકને ન રહે એ સંભવિત છે; પણ એ જ સાચી દૃષ્ટિ છે એમ મારી ખાતરી છે અને તેથી એ રીતને ન છોડવાને મેં આગ્રહ રાખ્યો છે.

મહાપુરુષોને નિહાળવાનું આ દૃષ્ટિબિંદુ જેમને માન્ય હોય તેમને માટે આ પુસ્તક છે.

વીર પાર્થ
કામલ વદ ૩૦
સંવત ૧૯૮૫

} કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા

પ્રસ્તાવના

આ નાનકડી પુસ્તકમાળામાં બુદ્ધી બુદ્ધી પ્રજાઓમાં અતિશય પૂજાયેલા કેટલાક મહાપુરુષોનો દૃઢ જીવનપરિચય કરાવવા ધાર્યું છે. આ પરિચય કરાવવામાં જે દૃષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખ્યું છે એ વિષે એ શબ્દ લખવા આવશ્યક છે.

આપણે હિન્દુઓ માનીએ છીએ કે ન્યારે પૃથ્વી પરથી ધર્મનો લોપ થાય છે, અધર્મ વધી પડે છે, અસુરોના ઉપદ્રવથી સમાજ પીડાય છે, સાધુતાનો તિરસ્કાર થાય છે, નિર્બળનું રક્ષણ થતું નથી, ત્યારે પરમાત્માના અવતારો પ્રકટ થાય છે. પણ અવતારો કેવી રીતે પ્રકટ થાય છે, એ પ્રકટ થાય ત્યારે એમને કેવે લક્ષણે ઓળખવા અને એમને ઓળખીને અથવા એમની ભક્તિ કરીને આપણા જીવનમાં કેવા ફેરફાર કરવા એ જાણવું જરૂરનું છે.

સર્વજ્ઞ એક પરમાત્માની શક્તિ-સત્તા-જ્ઞ કાર્ય કરી રહી છે. મારામાં-તમારામાં-સર્વેમાં એક જ પ્રભુ વ્યાપી રહ્યો છે. એની જ શક્તિથી સર્વેનું હલન-ચલન-વક્તવ્ય છે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, ઇશુ વગેરેમાં પણ એ જ પરમાત્માની શક્તિ હતી. ત્યારે આપણામાં અને રામ કૃષ્ણાદિકમાં શો ફેર ? એ પણ મારા-તમારા જેવા જ મનુષ્ય દેખાતા હતા; એમને પણ મારી-તમારી માફક દુઃખો વેડવાં પડ્યાં હતાં અને પુરુષાર્થ કરવો પડ્યો હતો; છતાં આપણે એમને અવતાર સા માટે કહીએ છીએ ? હજારો વર્ષ વીતી ગયાં છતાં શું કામ આપણે એમને પૂજીએ છીએ ?

‘આત્મા સત્યકામ-સત્યસંકલ્પ છે’ એવું વેદવચન છે. જે આપણે ધારીએ, ઈચ્છીએ તે પ્રાપ્ત કરી શકીએ એવો એનો અર્થ થાય છે. જે શક્તિને લીધે આપણી કામનાઓ

સિદ્ધ થાય છે એને જ આપણે પરમેશ્વર-પરમાત્મા-બ્રહ્મ-કહીએ છીએ. જાણેઅજાણે પણ એ જ પરમાત્માની શક્તિનું આલમ્બન-શરણુ-લઈ આપણે જે સ્થિતિમાં આજે છીએ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે; અને ભવિષ્યમાં જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીશું તે પણ એ જ શક્તિનું આલમ્બન લઈને કરીશું. રામ-કૃષ્ણે પણ એ જ શક્તિનું આલમ્બન લઈ પૂજનીય બને એવું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું; હવે પછી જે મનુષ્યજાતિના પૂજપાત્ર થશે તે પણ એ જ શક્તિનું આલમ્બન લઈને. આપણામાં અને એમનામાં ફરક એટલો કે આપણે મૂઢપણે-અજાણપણે એ શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ; એમણે સુદ્ધિપૂર્વક એનું આલમ્બન લીધેલું.

ખીજો ફરક એ કે આપણે આપણી ક્ષુદ્ર વાસનાઓને તૃપ્ત કરવા પરમાત્મા શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. મહા-પુરુષની આકાંક્ષાઓ, એમના આશયો મહાન અને ઉદાર હોય છે; એને જ માટે એ આત્મભજનો આશ્રય લે છે.

ત્રીજો ફરક એ કે સામાન્ય જનસમાજ મહાપુરુષોનાં વચનોને અનુસરનારો અને એમના આશ્રયથી તથા એમના ઉપરની શ્રદ્ધાથી પોતાનો ઉદાર માનનારો હોય છે. જૂનાં શાસ્ત્રો એ જ એમનો આધાર હોય છે. મહાપુરુષો કેવળ શાસ્ત્રોને અનુસરનારા નથી હોતા; એ શાસ્ત્રોના રચનારા અને ફેરવનારા પણ થાય છે. એમનાં વચનો એ જ શાસ્ત્રો થાય છે અને એમનાં આચરણો એ જ અન્યને દીવાદાંડી રૂપ થાય છે. એમણે પરમતત્ત્વ જાણખી લીધું છે. એમણે પોતાનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ કર્યું છે. એવા સદ્ગુણ, સવિવેક અને શુદ્ધ ચિત્તને જે વિચાર સૂત્રો, જે આચરણ યોગ્ય લાગે તે જ સમ્બંધિત, તે જ સદ્કર્મ. કદાચ પણ ખીજાં શાસ્ત્રો એમને બાંધી શકતાં નથી કે એમના નિર્ણયમાં ફરક પાડી શકતાં નથી.

આપણે આપણા આશયોને હિંદર જનાવીએ, આપણી આકાંક્ષાએને હિંચ બાંધીએ અને પ્રભુની શક્તિનું જ્ઞાનપૂર્વક આલમ્બન લઇએ તો આપણે અને અવતાર ગણાતા પુરુષો તત્ત્વતઃ જુદા નથી. વીજળીની શક્તિ ધરમાં ગોઠવાયેલી છે; એનેા ઉપયોગ આપણે એક ક્ષુદ્ર ધંટડી વગાડવામાં કરી શકીએ તેમજ તે વડે દીવાની પકિતથી આખા ધરને શણગારી શકીએ. તે જ પ્રમાણે પરમતત્ત્વ આપણા પ્રત્યેકના હૃદયમાં વિરાજી રહ્યું છે; એની સત્તા વડે આપણે એક ક્ષુદ્ર વાસનાની તૃપ્તિ કરી શકીએ અથવા મહાન અને આરિત્રવાન યર્થ સંસારને તરી જઈએ અને બીજાને તારવામાં મદદગાર થઈએ.

મહાપુરુષોએ પોતાની રજેરગમાં અનુભવાતા પરમાત્માના બળથી પવિત્ર થવા, પરાક્રમી થવા, પરદુઃખભંજન થવા આકાંક્ષા ધરી. એમણે એ બળ વડે સુખદુઃખથી પર, કરુણહૃદયી, વૈરાગ્યવાન, જ્ઞાનવાન અને પ્રાણીમાત્રના મિત્ર થવા ઈચ્છા કરી. સ્વાર્થના ત્યાગથી, ઈર્ષ્યોના જ્યથી, મનના સંયમથી, ચિત્તની પવિત્રતાથી, કરુણાની અતિશયતાથી પ્રાણીમાત્ર તરફના અત્યન્ત પ્રેમથી, બીજાનાં દુઃખોનો નાશ કરવા પોતાની સર્વ શક્તિ અર્પણ કરવા માટેની નિરન્તર તત્પરતાથી, પોતાની અત્યંત કર્તવ્યપરાયણતાથી, નિષ્કામતાથી, અનાસક્તિથી અને નિરહંકારીપણાથી, શુરુજનોને સેવી તેમના કૃપાપાત્ર થવાથી એ મનુષ્યમાત્રને પૂજનીય થવા.

આપણે ધારીએ તો આપણે પણ એવા પવિત્ર થઈ શકીએ, એવા કર્તવ્યપરાયણ થઈ શકીએ, એટલી કરુણા વૃત્તિ ડેળવી શકીએ, એવા નિષ્કામ, અનાસક્ત અને નિરહંકારી યર્થ શકીએ. એવા થવાનો આપણો નિરન્તર પ્રયત્ન રહે એ જ તેમની ઉપાસના કરવાનો હેતુ. જોટલે અંશે

આપણે એમના જેવા થઇએ તેટલે અંશે જ આપણે એમની સમીપ પહોંચ્યા કહેવાય. જો આપણે એમના જેવા થવા પ્રયત્ન ન હોય તો આપણે કરેલું એમનું નામરમરણ પણ વૃથા છે, અને એ નામરમરણથી એમની સમીપ જવાની આશા રાખવી પણ વૃથા છે.

આ જીવન-પરિચય વાંચી વાંચનાર મહાપુરુષોને પૂજતો થાય એટલું બસ નથી. એમની મહત્તા જ્ઞાને લીધે છે તે પારખવા શક્તિમાન થાય અને તેમના જેવા થવા પ્રયત્નશીલ થાય તો જ આ પુસ્તક વાંચવાનો શ્રમ સફળ થયો ગણાય.

હેવટમાં એક વાક્ય લખવું ઘટે છે. આમાં જે કંઈ નવું છે તે વિચારો અને પ્રથમ સૂચના છે એમ નથી કંઠી શકતો. મારા જીવનના ધ્યેયમાં તથા ઉપાસનાના દષ્ટિ-બિન્દુમાં પરિવર્તન કરી નાંખનાર, અને અંધારામાંથી અજવાળામાં લઈ જનાર મારા પૂજ્યપાદ ગુરુદેવનો એ માટે હું ઋણી છું. છતાં એમાં જે ખામી હોય તે મારા જ વિચાર અને ગ્રહણશક્તિની સમજની.

રામ અને કૃષ્ણના લેખો માટે હું રા. બા. ચિન્તા-મણિ વિનાયક વૈદનાં એ અવતારોનાં ચરિત્રોના ગૂજરાતી અનુવાદોનો અને બુદ્ધદેવના ચરિત્ર માટે શ્રી. ધર્માર્નવ કોસંખીના 'બુદ્ધલીલા-સાર-સંગ્રહ' અને 'બુદ્ધ, ધર્મ' અને સંધ'નો ઋણી છું. મહાવીરની વસ્તુ બહુધા હિમાચાર્ય કૃત 'ત્રિપષ્ઠિ સલાહ પુરુષ'ને આધારે છે અને ઇશુ માટે 'બાઈબલ'નો ઉપયોગ કર્યો છે.

માગસર ૧૬ ૧૧, }
સંવત ૧૯૮૫ } કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશાફવાળા

ۛۛ

મહાભિનિષ્ક્રમાંય

નિત્ય બળતા અગ્નિમાં આ હાસ્ય ને આનંદ શા ?
અંધારે અથડાતા, હે, શોધો દીવો ન કાં બસા ?*

આ શરે ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે હિમાલયની તળેટી
જન્મ આગળ અમ્પારણની ઉત્તરે નેપાળની
તરાઈમાં કપિલવસ્તુ નામે એક નગરી
હતી. શાક્ય^૧ કુલના ક્ષત્રિયોનું ત્યાં એક
નાનકડું મહાજનસત્તાક રાજ્ય હતું. શુદ્ધોદન નામે એક
શાક્ય તેમનો અધ્યક્ષ હતો. તેને ‘રાજા’ એવું પદ હતું.
શુદ્ધોદન ગોતમવંશની^૨ માયાવતી અને મહાપ્રજ્ઞ-
પતિ નામે બે બહેનો બેઠે પરણ્યો હતો. માયાવતીને
પેટે એક પુત્રનો જન્મ થયો, પણ તેના જન્મ પછી
સાત દિવસમાં જ તે પરલોકવાસી થઈ અને તેને
ઉછેરવાનો ભાર મહાપ્રજ્ઞપતિ ઉપર પડ્યો. એણે
બાળકને પેટના દીકરા પ્રમાણે ઊછેર્યો અને એ બાળકે
પંજુ એને સગી માતાની જેમ આહી. આ બાળકનું
નામ સિદ્ધાર્થ.

* કો નુ દાસો કિમાનન્દો નિશં પજ્જલિતે સત્તિ ।
અન્ધકારેન ઓનદ્ધા પદીપં ન ગણેસય ॥

(ધમ્મપદ)

૧ આ કારણે છુદ્ધ, શાક્ય અને ગોતમ મુનિના નામે
પણ ઓળખાય છે.

૨. શુદ્ધોદને સિદ્ધાર્થને અતિ લાડમાં ઊછેર્યો. એણે

સુખોપભોગ રાજકુમારને છાને એવી એને કેળવણી આપી ખરી, પણ સાથે સાથે સંસારના વિલાસો પૂરા પાડવામાંયે મણા રાખી નહિ. યશોધરા નામે એક શુણ્ણવાન કન્યા. જોડે એનું લગ્ન થયું હતું અને તેનાથી રાહુલ નામે એક છોકરો એને થયો હતો. પોતાના ભોગોનું વર્ણન સિદ્ધાર્થે આ પ્રમાણે કર્યું છે:-

“હું બહુ સુકુમાર હતો. મારા સુખ માટે મારા પિતાએ તળાવ ખોદાવી તેમાં વિવિધ પ્રકારની કમલિનીઓ વાવી હતી. મારાં વસ્ત્રો રેશમી હતાં. ટાઢ તાપની મારા ઉપર અસર ન થાય એટલા માટે મારા સેવકો મારી ઉપર સ્વેત છત્ર ધરતા. શિયાળા માટે, ઊનાળા માટે અને ચોમાસા માટે મારા જુદા જુદા ત્રણ રાજમહેલ હતા. જ્યારે હું ચોમાસા માટે બાંધેલા મહેલમાં રહેવા જતો ત્યારે ચાર મહિના સુધી બહાર ન નીકળતાં, સ્ત્રીઓનાં ગીત અને વાદ્ય સાંભળી કાલક્રમથી કરતો. બીજાઓને ત્યાં સેવકોને હલકા પ્રકારનું અન્ન અપાતું, પણ મારે ત્યાં મારાં દાસ-દાસીઓને ઉત્તમ ખોરાક સાથે ભાત અપાતો હતો.”*

૩. આ રીતે એની જીવનની ચાલી જતી હતી.

વિવેકબુદ્ધિ પણ આટલા એશઆરામમાં ચે સિદ્ધાર્થનું ચિત્ત ઠેકાણે હતું. બાળપણથી જ એ વિચારશીલ અને એકાગ્ર ચિત્તવાળો હતો. જે

નજરે પડે તેનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવું અને એની ઉપર અત્યંત વિચાર કરવો, એવો એનો સહજ સ્વભાવ હતો. સદૈવ વિચારશીલ રહ્યા વિના કયા પુરુષે મહત્તા મેળવી છે? અને કયો પ્રસંગ એવો સુચ્છ હોઈ શકે કે જે વિચારી પુરુષના જીવનમાં અફલુત ફેરફાર કરી મુકવા સમર્થ ન થાય?+

૪. સિદ્ધાર્થ જીવવાની કેવળ ભોગવતો જ નહોતો, પણ જીવવાની એટલે શું, તેના વિચારે આરંભમાં શું અને અંતમાં શું, એ વિચારતો પણ હતો. એશઆરામ ભોગવતો હતો એટલું જ નહિ, પણ એશઆરામ એટલે શું, એનું સુખ કેટલું, એમાં દુઃખ કેટલું, એ ભોગનો સમય કેટલો, એનો વિચાર પણ કરતો હતો. એના વિચારે આ પ્રમાણે હતા:—

“આવી સંપત્તિનો ઉપભોગ લેતાં લેતાં મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે અવિદ્વાન સામાન્ય મનુષ્ય પોતે ઘડપણના સપાટામાં આવવાનો છે તો પણ ઘરડા માણસ તરફ જોઈ કંટાળે છે અને તેનો તિરસ્કાર કરે છે! પરંતુ હું ઘડપણના કાંસામાં ફસાવાનો છું, માટે જે સામાન્ય મનુષ્યની જેમ જરાથસ્ત માણસથી કંટાળું કે તેનો તિરસ્કાર કરું તો તે મને શોભે નહિ. આ વિચારને લીધે મારો જીવવાનીનો મહ સમૂળગો જતો રહ્યો.

+ પાછળ ‘સિદ્ધાર્થની વિવેકબુદ્ધિ’ એ નોંધ જુઓ.

“ અવિદ્વાન સામાન્ય મનુષ્ય પોતે વ્યાધિના સપાટામાં સપડાવાનો છે છતાં વ્યાધિચક્ત મનુષ્ય તરફ જોઈને કંટાળે છે અને તેનો તિરસ્કાર કરે છે ! પરંતુ હું જાણું છું કે વ્યાધિના સપાટામાંથી છૂટ્યો નથી, અને વ્યાધિચક્તથી કંટાળું કે તેનો તિરસ્કાર કરું તો તે મને શોભે નહિ. આ વિચારથી મારો આરોગ્ય-મદ સમૂળગો જતો રહ્યો.

“ અવિદ્વાન સામાન્ય મનુષ્ય પોતે મરણધર્મી હોવા છતાં મૃત શરીર તરફ જોઈ કંટાળે છે અને તેનો તિરસ્કાર કરે છે ! પરંતુ હું પણ મૃતધર્મી છું, છતાં સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે મૃતશરીર તરફ જોઈ કંટાળું કે તેનો તિરસ્કાર કરું તો તે મને શોભે નહિ. આ વિચારથી મારો જીવિતમદ તદ્દન ગળી પડ્યો.”*

૫. જેની પાસે ઘર, ગાડી, ઘોડા, પશુ, ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, દાસ-દાસી વગેરે હોય તે આશીર્વાદ આ જગતમાં સુખી મનાય છે. મનુષ્યનું સુખ આ વસ્તુઓને આધારે છે એમ માનવામાં આવે છે. પણ સિદ્ધાર્થ વિચારવા લાગ્યો:

* ‘ભુદ્ર, ધર્મ અને સંઘર્ષ આધારે. સિદ્ધાર્થને ઘરડો, રોગી, શબ અને સંન્યાસીનું અનુક્રમે આચાર્યનું દર્શન થવાથી વૈરાગ્ય ઉપજ્યો, અને તે રાતોરાત ઘર છોડી એક દિવસે નીકળી ગયો, એવી પ્રચલિત કથા છે. એ કથાઓ કેલ્પિત જણાય છે. જુઓ ઉપરના પુસ્તકમાં શ્રી. કોસંબીનું વિવેચન.

“હું પોતે જરાધર્મી છતાં, વ્યાધિધર્મી છતાં, મરણ-
ધર્મી છતાં, શોકધર્મી છતાં, જરા, વ્યાધિ, મરણ
અને શોકથી સંગ્રંધ રાખનારી વસ્તુઓ ઉપર મારા
સુખનો આધાર માની બેઠો છું એ ઠીક નથી.” જે
પોતે દુઃખરહિત નથી, તેનાથી બીજાને સુખ કેમ થઈ
શકે? માટે જ્યાં જરા, વ્યાધિ, મરણ કે શોક ન
હોય એવી વસ્તુની ખોળ કરવી યોગ્ય છે અને એનો
જ આશ્રય લેવો જોઈએ.

૬. આ વિચારમાં જે પડે તેને સંસારનાં સુખોમાં
વૈરાગ્યની વૃત્તિ શો રસ રહે? જે સુખ નાશવંત
છે, જેનો ભોગ એક ક્ષણ પછી જ,
કેવળ ભૂતકાળની સ્મૃતિરૂપ થઈ રહે છે, જે ઘડપણ,
રોગ અને મરણને નજીક ને નજીક ખેંચી લાવે છે,
જેનો વિયોગ શોકને કરાવવાવાળો છે, એ સુખ અને
ભોગમાંથી એનું મન ઉદાસ થઈ ગયું. જેના ઘરમાં
કોઈ પ્રિય મનુષ્ય દિવાળીને દહાડે ‘હમણાં મરશે’
એવી સ્થિતિમાં હોય, તેને તે દિવસે પકવાન વહાલાં
લાગે? કે રાત્રે દીપાવલિ જોવા જવાની ઇચ્છા થાય?
તેમ સિદ્ધાર્થને દેહનું જરા, વ્યાધિ અને મરણમાં
થનારું આવશ્યક રૂપાન્તર ક્ષણે ક્ષણે દેખાતું હોવાથી
એને સુખોપભોગ તરફ કંટાળો આવી ગયો. એ જ્યાં
ત્યાં એ વસ્તુઓને નજીક આવતી જોવા લાગ્યો અને
તેથી પોતાનાં સગાંવહાલાં, દાસદાસી વગેરેને એ
સુખની પાછળ જ વલણાં મારતાં જોઈ એનું હૃદય

કરુણાથી સરાઈ જવા લાગ્યું. લોકો આવા જડ કેમ હશે? વિચાર કેમ કરતા નહિ હોય? આવા તુચ્છ સુખ માટે કેમ આતુર થતા હશે? વગેરે વિચારો એને આવવા લાગ્યા. પણ આ વિચારો ક્યારે કહી શકાય? એ સુખને બદલે બીજું કોઈક અવિનાશી સુખ બતાવી શકાય તો જ એ વાતો કાઢવી કામની છે. એવું સુખ શોધ્યે જ છૂટકો. પોતાના હિત માટે એ સુખ જ મેળવવું જોઈએ અને મિથ જનો ઉપર ખરું હિત બતાવવું હોય તોપણ અવિનાશી સુખ જ શોધવું જોઈએ.

૭. “આવા વિચારોમાં કેટલોક વખત ગયા મછી,
જો કે તે વખતે હું (૨૬ વર્ષનો)
મહાભિનિષ્ક્રમણ જીવાન હતો, મારો એક પણ વાળ
પાક્યો ન હતો, અને મારાં માથાપ મને પરવાનગી
દેતાં ન હતાં, આંખોમાંથી નીકળતા અશ્રુપ્રવાહથી તેમના
ગાલ ભીંજાઈ ગયા હતા, અને તેઓ એક સરખાં
રડયાં કરતાં હતાં, તોપણ હું શિરોમુંડન કરી લગવાં
પહેરી, ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયો.*”

૮. આમ સગાંસંજંધી, માતાપિતા, પત્નીપુત્ર
વગેરેને છોડવામાં સિદ્ધાર્થ કાંઈ
સિદ્ધાર્થની કરુણા નિષ્કુર ન હતો. એનું હૃદય તો
પારિજ્ઞતકથી પણ કોમળ થયું હતું. પ્રાણીમાત્ર
તરફ પ્રેમલાવથી છલકાતું હતું. જીવવું તો જગતના

* ‘શુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ’માંથી.

કહ્યાણુને માટે જ એમ એને લાગવા માંડયું હતું.
કેવળ પોતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો એટલી જ ઇચ્છાથી
એ ગૃહત્યાગ માટે પ્રેરાયો ન હતો, પણ જગતમાં
દુઃખનિવારણનો કોઈ ઉપાય છે કે નહિ એનો શોધ
આવશ્યક હતો, અને તેને માટે જે જોતાં જણાયાં
છે એવાં સુખનો ત્યાગ ન કરવો તે તો મોહ
જ ગણાય એમ વિચારી સિદ્ધાર્થે સંન્યાસધર્મ
સ્વીકારી લીધો.

તપશ્ચર્યા

અપ્રજ્ઞને નહીં ધ્યાન, ના પ્રજ્ઞા નહિ-ધ્યાનીને;
પ્રજ્ઞા ને ધ્યાનથી યુક્ત તેને નિર્વાણ પાસમાં.*

ધર છોડી સિદ્ધાર્થ દૂર નીકળી ગયો. ચમારથી લઈને પ્રાક્ષણપર્યંત સર્વ જાતિના માણસો ભિક્ષાવૃત્તિ પાસેથી મેળવેલી ભિક્ષાને એક પાત્રમાં લેગી કરીને તે ખાવા લાગ્યો. પહેલવહેલાં એને આમ કરવું બહુ જ આકર્ષું લાગ્યું. પણ એણે વિચાર કર્યો: “અરે જીવ, તને કેઈએ સંન્યાસ લેવાની જાળરદસ્તી કરી ન હતી. રાજપુત્રીથી તે આ વેષ લીધો છે; રાજસંપત્તિનો આનંદથી ત્યાગ કર્યો છે. હવે તને આ ભિક્ષાત્ર ખાવામાં શાનો કંટાળો આવે છે? મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે લેદભાવ જોઈને તારું હૃદય ચીરાઈ જઈ; પણ હવે તારી પોતાની ઉપર હીન જાતિના માણસનું અન્ન ખાવાનો પ્રસંગ આવતાં જ તારા મનમાં એ લોકો વિષે અનુકમ્પા ન આવતાં કંટાળો કેમ આવે છે? સિદ્ધાર્થ, છોડી દે આ નખખાઈ! સુગંધી ભાતમાં અને હીન લોકોએ આપેલાં આ અન્નમાં તને લેદભાવ ન લાગવો.

* નત્યિ જ્ઞાનં અપજ્ઞસ્ત્ત પજ્ઞા નત્યિ અજ્ઞાયતો ।

યમ્હિ જ્ઞાનં ચ પજ્ઞા ચ સ વે નિબ્બાનસન્તિકે ॥

(ધમ્મપદ)

લેઈએ. આ સ્થિતિ તું પ્રાપ્ત કરીશ તો જ તારી પ્રવ્રજ્યા સફળ થશે.” આ પ્રમાણે પોતાના મનને બોધ આપી વિપ્રમદ્વૃષ્ટિના સંસ્કારોનો સિદ્ધાર્થ-ચ્છેદનપૂર્વક ત્યાગ કર્યો.*

૨. હવે એ આત્યંતિક મુખનો માર્ગ બતાવનાર ગુરુને શોધવા લાગ્યો. પહેલાં એ ઠાલામ મુનિને ઠાલામ નામે એક યોગીનો શિષ્ય થઈ ત્યાં રહ્યો. એણે પહેલાં સિદ્ધાર્થને પોતાના સિદ્ધાન્તો શીખવ્યા. સિદ્ધાર્થ એ શીખી ગયો અને એ વિષયમાં કોઈ પણ કાંઈ પૂછે તો બરાબર એના ઉત્તર આપી શકે તથા એની ભેડે ચર્ચા કરી શકે એવો કુશળ થયો. ઠાલામના ઘણા શિષ્યો આ પ્રમાણે કુશળ પડિતો થયા હતા, પણ સિદ્ધાર્થને કાંઈ આટલેથી સંતોષ થયો નહિ. એને કાંઈ અમુક સિદ્ધાન્તો ઉપર વાદવિવાદ કરવાની શક્તિ લેઈતી નહોતી. એને તો હુખનું નિવારણ કરવાનું ઓસડ લેઈતું હતું. એ દેવજ વાદવિવાદથી કેમ મળે ? તેથી એણે પોતાના ગુરુને વિનયપૂર્વક કહ્યું: “ મને આપના સિદ્ધાન્તોની માત્ર સમજણ નથી લેઈતી, પણ જે રીતે એ સિદ્ધાન્તો અનુસવાય તે રીત શીખવો.” આ ઉપરથી ઠાલામ મુનિએ સિદ્ધાર્થને પોતાનો સમાધિમાર્ગ બતાવ્યો. એ માર્ગની સાત ભૂમિકાઓ હતી. સિદ્ધાર્થે એ સાતે ભૂમિકા ઝટ ઝટ સિદ્ધ

* પાછળ ‘સિદ્ધાર્થની ભિક્ષાવૃત્તિ’ એ નોંધ જુઓ.

કરી. પછી એણે ગુરુને કહ્યું: “હવે આગળ શું?”
 પણ કાલામે કહ્યું: “ભાઈ, હું આટલું જ બાલુ છું.
 મેં જેટલું બણ્યું તેટલું તે પણું બણ્યું છે; એટલે
 તું અને હું હવે સરળ થયા છીએ. માટે હવે આપણે
 બે મળીને આ મારા માર્ગનો પ્રચાર કરીએ.”
 એમ કહી એણે સિદ્ધાર્થને ઘણું માન આપ્યું.

૩. પણ આટલેથી સિદ્ધાર્થને સંતોષ થયો
 નહિ. એણે વિચાર્યું: “આ સમાધિથી* કેટલોક
 વખત દુઃખનાં કારણોને દાખી રાખી
 અસંતોષ શકાયે પણ તેના સમૂળગો ઉચ્છેદ
 નહિ થાય. માટે મોક્ષનો માર્ગ મારા ગુરુ કહે છે
 તેના કરતાં કાંઈક જુદો હોવો જોઈએ.”

૪. આથી એણે કાલામનો આશ્રમ છોડ્યો
 અને ઉદ્ધક નામે બીજા એક યોગીને ત્યાં ગયો.
 પાછો શોધ-
 ઉદ્ધક મુનિને ત્યાં એણે સિદ્ધાર્થને સમાધિની આઠમી
 ભૂમિકા બતાવી. સિદ્ધાર્થે એ પણ
 સિદ્ધ કરી, એટલે ઉદ્ધકે એને પોતાના
 જેવો જ થયેલો કહી બહુ માન આપ્યું.

૫. પણ સિદ્ધાર્થને હજી સંતોષ થયો નહિ.
 આથી પણ દુઃખરૂપ વૃત્તિઓને કેટલોક કાળ દબાવી
 પુનઃઅસંતોષ શકાય, પરંતુ સમૂળગો નાશ તો
 નહિ જ થાય.

૬. સિદ્ધાર્થને લાગ્યું કે હવે સુખનો માર્ગ

* પાછળ ‘સમાધિ’ વિષે નોંધ જુઓ.

એણે જાતે જ પ્રયત્ન કરીને શોધવો જોઈશે. એમ
વિચારી એ કરતો કરતો ગયા પાસે
આત્મપ્રયત્ન ઉઠવેલા ગામમાં આવ્યો.

૭. ત્યાં એણે તપ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે
વખતમાં એમ મનાતું કે તપ એટલે બિચપણે શરીરનું
દમન એ પ્રદેશમાં ઘણા તપસ્વીઓ
રહેતા હતા. એ સર્વેની રીત પ્રમાણે
સિદ્ધાર્થે પણ ભારે તપ કરવા માંડ્યું. શિયાળામાં
ઠાઠ, બિનાળામાં તાપ અને ચોમાસામાં વરસાદની
ધારાઓ સહન કરી, ઉપવાસો કરી એણે શરીરને
અત્યંત કૃશ કરી નાંખ્યું. કઠાકના કઠાક સુધી
શ્વાસોચ્છ્વાસને રોકી લઈ તે કાઠની માફક ધ્યાનસ્થ
થઈ બેસતો. આથી એના પેટમાં ભયંકર વેદના
અને શરીરમાં દાહ થતાં. એનું શરીર કેવળ હાડકાંનું
ખોખું થઈ રહ્યું. છેવટે બિઠવાની પણ એનામાં
તાકાત ન રહી અને એક દિવસ તે મૂર્છાથી ઢળી
પડ્યો. ત્યારે, એક ભરવાડે દૂધ પાઈ એને જાગૃત
કર્યો. પણ આટલું કષ્ટ વેઠતાં ચે એને શાન્તિ ન થઈ.

૮. સિદ્ધાર્થે દેહદમનનો પૂર્ણ અનુભવ લઈ લીધો
અને જોયું કે કેવળ દેહદમનથી કશી
અપ્રગતિ આપ્તિ નથી. જો સત્યનો માર્ગ શોધવો
હોય તો તે શરીરની શક્તિનો નાશ કરીને તો ન જ
મળી શકે એમ એને લાગ્યું. તેથી એણે પાછું
અન્નપ્રહણ કરવા માંડ્યું. સિદ્ધાર્થની બિચ તપશ્ચર્યાથી

કેટલાક તપસ્વીઓ એના શિષ્ય સમાન થઈ રહ્યા હતા. સિદ્ધાર્થને અન્ન લેતો જોઈ એમને એને માટે હલકો અભિપ્રાય બંધાયો. સિદ્ધાર્થ યોગબ્રથ થયો, મોક્ષને માટે નાલાયક થયો વગેરે વિચારો બાંધી એમણે એના ત્યાગ કર્યો. પણ સિદ્ધાર્થને કેવળ સારપ-કીર્તિ મેળવવાં ન હતાં. એને તો સત્ય અને સુખ શોધવાં હતાં. એને વિધેના અન્યના અભિપ્રાયો બદલાશે એ વિચારથી ને માર્ગ એને ભૂલ ભરેલો લાગે તેને એ કેમ વળગી રહી શકે ?

૬. આ પ્રમાણે સિદ્ધાર્થને રાત્ર્ય છોડ્યાને છ વર્ષ વીતી ગયાં. વિષયોની ઈચ્છા, કામાદિક વિકારો, આવાપીવાની તૃષ્ણા, આળસ, કુશંકા, ઓધમાત્રિ ગર્વ, માનેચ્છા, કીર્તિની ઈચ્છા, આત્મસ્તુતિ, પરનિન્દા વગેરે અનેક પ્રકારની ચિત્તની આશુરી વૃત્તિઓ સાથે એને એ વર્ષો દરમ્યાન ઝગડવું પડ્યું. આવા વિકારો એ જ મનુષ્યનો મોટામાં મોટો શત્રુ છે એવી એની પરિપૂર્ણ ખાતરી થઈ. છેવટે એ સર્વ વિકારોને છૂટી એણે ચિત્તની અત્યંત શુદ્ધિ કરી. બ્યારે ચિત્તની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ થઈ ગઈ ત્યારે એના હૃદયમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ થયો. જન્મ અને મરણ શું, સુખ અને દુઃખ શું, દુઃખનો નાશ થાય કે નહિ, થાય તો કેમ થાય એ સર્વે વાતોનો ખુલાસો થઈ ગયો; શંકાઓની નિવૃત્તિ થઈ ગઈ; જીવનનું રહસ્ય સમજાઈ ગયું; શોધતા હતા તે

મળી ગયું; મનની બ્રમણ્યો બાંગી; ચિત્તના
જગડા મટી ગયા; અશાન્તિ દત્તો ત્યાં ચાલ્તિનું
ચામ્રાન્ત્ય બેઠું. સિદ્ધાર્થ અજ્ઞાન નિદ્રામાંથી જાગી જુદ
થયા. વૈશાખ સુદ પૂનમને દિવસે એમને પ્રથમ જ્ઞાન
કુદ્યુ મારે એ જ દિવસે જુદજયન્તિ મનાય છે.
દેવલાકષેષ દિવસે મુધી એમણે હરીફરીને પોતાને
કુદરેલાં જ્ઞાન પર વિચાર કર્યો. ત્યારે મર્વ મંથયોની
નિવૃત્તિ ધર્મ ગર્મ અને પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા
જ્ઞાનની મધાર્થ પ્રતીતિ ધર્મ, ત્યારે પોતે શોધેલું
સત્ય જગતને બનાવી પોતાના બગીરથ પ્રયત્નનો લાભ
જગતને આપવા એમની જગત પ્રત્યેની મૈત્રી અને
કારુણ્યની વૃત્તિએ એમને પ્રેર્યા.*

* બીજા ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે ધ્રુવદેવે એમને
જમદગ્ધાર કરવા પ્રેર્યો. પાંચ મૈત્રી, કરુણા, મુહિતા (પ્રવચનાળી
લોકોને ભેદને આનંદ અને પૂજ્યતાની વૃત્તિ) અને ઉપેક્ષા
(લોકપૂર્વક પાપમાં રહેનાર પ્રત્યે) એ ચાર ભાવનાઓને જ
મુંદધમૈમાં ધ્રુવવિદ્યાર કહ્યો છે; એટલે રૂપકને તોડી સાદી
ભાષામાં જ ઉપર સમજાવ્યું છે. ચતુર્મુખ ધ્રુવદેવની કલ્પનાને
વૈદિક ગ્રંથોમાં અનેક રીતે સમજાવી છે તેમ આ બીજી
સમજાવતી છે. સાદી વસ્તુને સાદા રૂપમાં ન કહેતાં કવિઓ
રૂપકોમાં કહે છે. કાળાન્તરે રૂપકનો અર્થ જૂંસાઇ ભય છે,
સામાન્ય જનો રૂપકને જ સત્ય માની પૂજે છે અને નવો કવિ
પોતાની કલ્પના દોડાવી એ રૂપક ઉપર પોતાને રુચે એવો
અર્થ બેસાડે છે, છતાં રૂપકને રાખી જ મૂકે છે અને રૂપકને
રૂપકના રૂપમાં જ પૂજવાનું છોડતો નથી. મારામાં કાવ્યવૃત્તિ

સંપ્રદાય

માર્ગે અર્થાંગિક એક, સત્યે ચાર પદો વડાં;
ધર્મોમાં એક વૈરાગ્ય, જ્ઞાની એક દ્વિપાદમાં.
વાણીને નિત્ય સંભાળે, મનને સંયમી રહ્યો,
દેહથી પાપ ના કરતો, તે પામે જ્ઞાતિમાર્ગને.૦

પોતાની તપશ્ચર્યા દરમ્યાન શુદ્ધ અનેક
તપસ્વીઓના સંસર્ગમાં આવ્યા હતા.
પ્રથમ શિષ્યો એ બધા સુખની શોધમાં શરીરને
અનેક પ્રકારનું કष्ट આપી દમી રહ્યા હતા. શુદ્ધને

એાછી જ એ આરોપ સ્વીકારીને પણ મારે કહેવું જોઈએ કે
મને આ પરોક્ષપૂજા રુચતી નથી. અનેક સાધ જોનેને જમણા-
ઓમાં નાખવાનો આ સીધો રસ્તો છે. આ પ્રત્યક્ષ ભૌતિક
માયા કરતાં શાસ્ત્રીઓ અને કવિઓની વાણ્માયા વધારે
વિકટ હોય છે.

* મગ્ગાનટ્ટિક્કો સેટ્થો સચ્ચાનં ચત્તરો પદા ।
વિરાગો સેટ્થો ધમ્માનં દ્વિપદાનં ચ ચક્કતુમા ॥
યાચાનુરક્ખો મનસા સુસંવુતો
કાયેન ચ અકુસલં ન કયિરા ।
પતે તયો કમ્મપયે વિસોધયે
આરાધયે મગ્ગમિસિપ્પયેદિતં ॥

(ધમ્મપદ)

એ રીત બૂલમરેલી લાગી હતી, તેથી એમણે એ તપસ્વીઓ પૈકી દેવલાકને પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા મુત્યનો ઉપદેશ કર્યો. એમાંથી જે ગ્રામલોએ શુદ્ધ અન્ન ખાવા માંડવાથી એમનો ત્યાગ કર્યો હતો તે એમના પ્રથમ શિષ્ય થયા.

૨. જે શાન્તિ એમને પ્રાપ્ત થઈ હતી તેના એ સમ્રાટનો વિસ્તાર એકલા ઉપભોગ કરે એવા શુદ્ધનો સ્વભાવ ન હતો. પોતાના ચાલ ત્રણ હાથના દેહને મુખી કરવા એમણે આટલો પ્રયાસ કર્યો નહોતો. તેથી જેટલા વેગથી એમણે મુત્યની શોધ માટે રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો, તેટલા જ વેગથી એમણે પોતાના મિદાન્તનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. જોતજોતામાં હજારો માણસોએ એમનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું. દેવલા એ મુમુક્ષુઓ એમનો ઉપદેશ સાંભળી સંસારનો ત્યાગ કરી એમના ભિક્ષુસંઘમાં દાખલ થયા. અગધનો રાજા બિંબિશાર, એમનો પિતા શુદ્ધોદન, દોસલનો રાજા પમ્પેનદિ તથા અનાયપિંડક વગેરે ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ જેમ એમનો ધર્મ સ્વીકાર્યો, તેમ ઉપાસિ દલ્લમ, શુદ્ધ હુદાર, અંબાપાલી ગણિકા વગેરે પછાત દોષોમાંથી જે એમના આગેવાન ગ્રિથ્યો હતા. સીઓ પણ એમનો ઉપદેશ સાંભળી ભિક્ષુની થવા પ્રેરાઈ. પ્રથમતઃ સીઓને ભિક્ષુણી કરવા શુદ્ધ નારાજ હતા, પણ એમની માતા ગોતમી અને પત્ની યજ્ઞોધરાએ ભિક્ષુણી થવા અત્યંત

આતુરતા બતાવી અને તેમના આગ્રહને વશ થઈ બુદ્ધને એમને પણ સિદ્ધુણી થવાની છૂટ આપવી પડી.

૩. બુદ્ધના સમયમાં મધ્યમ વર્ગના લોકોની સમાજસ્થિતિ * મનેદશા નીચે પ્રમાણેની હોય એમ લાગે છે. એક વર્ગ ઐહિક સુખોમાં રચ્યોપચ્યો રહેતો. મદ્યપાન અને વિલાસમાં જ એ વર્ગ જીવનની સાર્થકતા માનતો. બીજો એક વર્ગ ઐહિક સુખની કાંઈક અવગણના કરતો, પણ સ્વર્ગમાં એવાં જ સુખો પ્રાપ્ત કરવાની લાલસાથી મૂંઝાં પ્રાણીઓનાં બલિદાન દેવેદને પહોંચાડવાના કામમાં રોકાયેલો હતો. ત્રીજો એક વર્ગ એથી ઊલટો જ માર્ગે જઈ શરીરનો નાશ થાય ત્યાં સુધી તેનું દમન કરવામાં રોકાઈ ગયો હતો.

૪. આ ત્રણે માર્ગમાં અજ્ઞાન રહ્યું છે એમ બુદ્ધે શીખવ્યું. સંસાર અને સ્વર્ગના સુખની મધ્યમ માર્ગ તૃષ્ટ્યા તથા દેહદમનથી ચોતાનો નાશ કરવાની તૃષ્ટ્યા એ બંને છેડા પરની ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરી મધ્યમ માર્ગનો એમણે ઉપદેશ આપ્યો. એ મધ્યમ માર્ગથી દુઃખનો નાશ થાય છે.

૫. મધ્યમ માર્ગ એટલે ચાર આર્યસત્યોનું જ્ઞાન. એ ચાર આર્યસત્યો તે આ આર્યસત્યો પ્રમાણે:

(૧) જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણ, અપ્રિય

* 'સમાજસ્થિતિ' પર પાછળ નોંધ જુઓ.

વસ્તુનો યોગ અને પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ—એ પાંચ દુઃખ રૂપી જાડની ટાંગીઓ છે. એ પાંચ જ દુઃખો ખરાં છે—એટલે અનિવાર્ય છે; એ પોતાની ક્ષિતિને આધીન નથી; એ સદન દર્પે જ મૂટે છે. આ પહેલું આર્યસત્ય.

(૨) એ સિવાયનાં બીજાં બધાં દુઃખો માણસે પોતે જ ઉપજાવી કાઢેલાં છે. સંસારનાં મુખોની તૃષ્ણા, સ્વર્ગનાં મુખોની તૃષ્ણા અને આત્મનાશની તૃષ્ણા—એ ત્રણ પ્રકારની તૃષ્ણા પહેલાં દુઃખોને પાછાં ઉપજાવવાનું તથા બીજાં બધાં દુઃખોનું કારણ છે. એ તૃષ્ણાથી પ્રેરાઈને મનુષ્ય પાપાચરણ કરે છે અને પોતાને તથા જગતને દુઃખી કરે છે. તૃષ્ણા એ દુઃખોનું કારણ છે એ બીજું આર્યસત્ય.

(૩) એ તૃષ્ણાનો નિરોધ થઈ શકે છે. એ ત્રણ તૃષ્ણાઓને નિર્મૂળ કરવાથી જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. આ ત્રીજું આર્યસત્ય.

(૪) તૃષ્ણાઓનો નિરોધ કરી દુઃખનો નાશ કરવા માટેના સાધનનાં નીચે મુજબ આઠ અંગ છે:

૧ સમ્યક્ જ્ઞાન—એટલે ચાર આર્યસત્યોને સારી પેઠે વિચાર કરી લાગુવાં તે.

૨ સમ્યક્ સંકલ્પ—એટલે શુભ ક્રમો કરવાનો જ નિશ્ચય.

* સમ્યક્ એટલે યથાર્થ અથવા શુભ.

૩ સમ્યક્ વાચા—એટલે સત્ય, પ્રિય અને હિતકર વાણી.

૪ સમ્યક્ કર્મ—એટલે સત્કર્મોમાં જ પ્રવૃત્તિ.

૫ સમ્યક્ આજીવ—એટલે પ્રામાણિકપણે જ આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવા માટેનો ઉદ્યમ.

૬ સમ્યક્ પ્રયત્ન—એટલે કુશળ પુરુષાર્થ.

૭ સમ્યક્ સ્મૃતિ—એટલે હું શું કરું છું, શું બોલું છું, શું વિચારું છું એનું નિરન્તર જાન.

૮ સમ્યક્ સમાધિ—એટલે યોતાના કર્મમાં એકાગ્રતા, યોતાના નિશ્ચયમાં એકાગ્રતા, યોતાના પુરુષાર્થમાં એકાગ્રતા, યોતાની લાવનામાં એકાગ્રતા.*

આ અષ્ટાંગ માર્ગ એ બુદ્ધનું ચોથું આર્થ-સત્ય છે.

આને મધ્યમ માર્ગ કહેલો છે, કારણકે આમાં અશુભ પ્રવૃત્તિઓનો સ્વીકાર નથી અને શુભ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ નથી. જે અશુભ, અથવા શુભ અને અશુભ બંને પ્રવૃત્તિઓમાં પડે છે તે એક છેડે છે;

* લાવનામાં એકાગ્રતા એટલે કદીક મેત્રી-કદીક દ્વેષ, કદીક અહિંસા-કદીક હિંસા, કદીક જ્ઞાન-કદીક અજ્ઞાન, કદીક વૈરાગ્ય-કદીક વિષયેચ્છા એમ નહિ; પણ નિરન્તર મેત્રી, અહિંસા, જ્ઞાન, વૈરાગ્યમાં સ્થિતિ એ સમાધિ છે. બુદ્ધો ગીતા અ. ૧૩-શ્લોક ૮ થી ૧૧: જ્ઞાનનાં લક્ષણ.

જે બન્ને પ્રવૃત્તિથી દૂર રહે છે તે બીજે છેડે છે. જુદાનો અભિપ્રાય શુભના સ્વીકાર અને અશુભના ત્યાગનો છે.

૬. જુદાને જે ઇષ્ટ તરીકે સ્વીકારે, એણે ઉપદેશોના ધર્મને માન્ય રાખે અને એના ભાવશરણ્ય નિમ્નસંધનો સત્સંગ કરે એ બોદ દેવાય. શુદ્ધ જ્ઞાન ગણામિ । ધર્મ જ્ઞાન ગણામિ । મર્મ જ્ઞાન ગણામિ । આ ત્રણ શરણો ભ્રમ જુદધર્મમાં પ્રવેશ થાય છે.*

૭. ચાર આર્થસત્યોમાં મનુષ્યને પોતાની આહી-વત્તી શક્તિ પ્રમાણે મન, કર્મ, જુદ ધર્મ વચ્ચે નિષ્ઠા ધાય અને અષ્ટાંગ માર્ગની સાધના કરતાં કરતાં તે જુદદશાને પામે એ હેતુને અનુકૂળ આવે એવી રીતે જુદે ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે. એણે શિષ્યોના ત્રણ ભેદ પાડ્યા છે : ગૃહસ્થ, ઉપાસક અને ભિક્ષુ.

૮. ગૃહસ્થે નીચેની પાંચ અશુભ પ્રવૃત્તિમાંથી દૂર રહેવું જોઈએ : (૧) પ્રાણીની હિંસા, (૨) ચારી, (૩) વ્યભિચાર, (૪) અસત્ય અને (૫) દારૂ વગેરેનાં વ્યસનો.

તે ઉપરાંત એણે નીચેની શુભ પ્રવૃત્તિઓમાં તત્પર રહેવું જોઈએ : (૧) સત્સંગ, (૨) શુરુ, માતા,

* પાછળ 'શરણ્ય' પર નોંધ જુઓ.

પિતા અને કુટુંબની સેવા, (૩) પુણ્યમાર્ગે દ્રવ્ય-સંચય, (૪) મનની સન્માર્ગમાં દૃઢતા, (૫) વિદ્યા અને કળાની પ્રાપ્તિ, (૬) સમયોચિત સત્ય, પ્રિય અને હિતકર લાભણુ, (૭) વ્યવસ્થિતતા, (૮) દાન, (૯) સંબંધીઓ ઉપર ઉપકાર, (૧૦) ધર્માચરણુ, (૧૧) નમ્રતા, સંતોષ, કૃતજ્ઞતા અને સહનશીલતાના ગુણોની પ્રાપ્તિ અને છેવટે (૧૨) તપશ્ચર્યા, બ્રહ્મચર્ય વગેરેને માર્ગે જઈ ચાર આર્યસત્યોનો સાક્ષાત્કાર કરી લઈ મોક્ષપ્રાપ્તિ.

૯. ઉપાસકે ગૃહસ્થના ધર્મે ઉપરાંત મહિનામાં ચાર દિવસ નીચેનાં વ્રતો પાળવાં ઉપાસકના ધર્મે જોઈએ : (૧) બ્રહ્મચર્ય, (૨) મધ્યાહન પછી જમવું નહિ, (૩) નૃત્ય, ગીત, ફૂલ, અત્તર વગેરે વિલાસોનો ત્યાગ અને (૪) ઊંચા અને મોટા બિછાનાનો ત્યાગ. આ વ્રતને ઉપોસથ કહે છે.

૧૦. લિહુ બે પ્રકારના છે : શ્રામણુર અને લિહુ. વૌશ વર્ષની અંદરના શ્રામણુર લિહુના ધર્મે કહેવાય છે. એ કોઈ લિહુના હાથ તળે જ રહે, એટલો જ એમાં અને લિહુમાં ફરક.

લિક્ષા પર આજીવિકા કરવાની, ઝાડ નીચે રહેવાની, ફાટેલાં કપડાં ભેગાં કરી તે વડે શરીર ઢાંકવાની અને ઔષધાદિક વિના ચલાવવાની લિહુની તૈયારી હોવી જોઈએ. એણે સોનારૂપાનો ત્યાગ કરવો

જોઈએ અને નિરંતર ચિત્તના દમનનો અભ્યાસ કર્યા કરવો જોઈએ.*

૧૧. બુદ્ધના સંપ્રદાયની વિશેષતા એ છે કે
સંપ્રદાયની સામાન્ય નીતિપ્રિય મનુષ્યની
વિશેષતા બુદ્ધિમાં ઊતરી શકે તેવા જ વિષયો
ઉપર એ શ્રદ્ધા રાખવાનું કરે છે.

પોતાના જ જાણે બુદ્ધિમાં અત્ય તરીકે પ્રતીત ન થાય એવાં દોષ દેવતા, સિદ્ધાન્તો, વિધિઓ કે મતોમાં એ શ્રદ્ધા રાખવાનું કરેના નથી. દોષ દરપના અથવા વાદ પર પોતાના સંપ્રદાયનો પાયો એલે રચ્યો નથી. જો કે સર્વ સંપ્રદાયોમાં થાય છે તેમ અત્ય કરનાં સંપ્રદાયનો વિસ્તાર કરવાની પ્રચ્છાવાગા જનોએ પાછળથી એ સર્વે વસ્તુઓ બુદ્ધ ધર્મમાં ચે નાંખી દીધી છે.

* ભાર્ગવદરિકૃત નીચેના શ્લોકમાં સદાચારના જો નિષ્ક્રમે દર્શાવ્યા છે તે જાણે બીજા નિષ્ક્રમે જ એકત્ર કર્યા દોષ તેવા છે. પ્રાણાપાતાત્રિવૃત્તિઃ^૧ પરચમદ્વરજે સંયમઃ^૨ ભરત્યવાક્યં^૩ કાળે શક્ત્યા પ્રદાનં^૪ સુચતિજનકયામ્કમાયઃ પરેણામ્^૫ । તૃષ્ણાદ્યોતો વિમદ્ગો^૬ ગુરુષુ ચ વિનયઃ^૭ મયંભૂતાનુકમ્પા^૮ મામાન્યઃ સર્વશાસ્ત્રેણ્યનુપવૃત્તવિધિઃ શ્રેયમામેય પચ્યાઃ॥

ઉપદેશ

ન પાપો કંઈ કરવાં, સન્માર્ગે આગ્રહી રહો;
સ્વચિત્તને સદા શોધો, એ છે જીવોનું શાસન.*

ચારિત્ર, ચિત્તશુદ્ધિ અને દૈવી સંપત્તિનો
વિકાસ એ જીવના ઉપદેશોમાં

આત્મપ્રતીતિ
એ જ, પ્રમાણ

સૂત્ર રૂપે પરોવાઈ ગયાં છે. પણ
એના ચે સમર્થનમાં એ સ્વર્ગનો

લોભ, નરકની ભીતિ, બ્રહ્મનો આનંદ, જન્મમરણનો
ત્રાસ, ભવસાગરનો ઊતાર કે ઠોઈ પણ ધીજી આશા
કે ભીતિ આપવા ઇચ્છતા નથી. એ ઠોઈ શાસ્ત્રના
આધારે આપવા ઇચ્છતા નથી. શાસ્ત્ર, સ્વર્ગ-નરક,
આત્મા, જન્મ-મરણ વગેરે એમને માન્ય હોય એમ
સંભવિત છે, પણ એના ઉપર જીવે પોતાનો ઉપદેશ રચ્યો
નથી. એ જે વાતો કહેવા ઇચ્છે છે તેની કિંમત
સ્વયંસિદ્ધ છે અને પોતાને વિચારે જ સમજી શકાય
એવી છે એમ એમનું કહેવું જણાય છે. એ કહે છે:

“હુ લોકો, હું જે કંઈ કહું તે પરંપરાગત છે
એમ જાણી ધરું માનશે નહિ. તમારી પૂર્વપરંપરાને
અનુસરીને છે એમ જાણીને પણ ધરું માનશે નહિ.

*સદ્ય પાપસ્ત અકરણં કુસલસ્ત ઉપસપદા ।

સચિત્તપરિયોદપનં પતં બુદ્ધાન સાસનમ્ ॥

(ઘમ્મપદ)

આવું હશે એમ ધારી ખરું માન્યો નહિ. તર્કસિદ્ધ છે એમ જાણી ખરું માન્યો નહિ. લૌકિક ન્યાય છે એમ જાણી ખરું માન્યો નહિ. મુંદર લાગે છે માટે ખરું માન્યો નહિ. તમારી યદાને પોતાનારું છે એવું જાણી ખરું માન્યો નહિ. હું પ્રસિદ્ધ સાધુ છું, પૂજ્ય છું એવું જાણી ખરું માન્યો નહિ. પણ તમારી પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી મારો ઉપદેશ ખરો લાગે, તો જ તમે તેનો સ્વીકાર કરજો."

૨. સવારમાં સ્નાન કરી પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, ઊર્ધ્વ અને અધઃ એ દિશાવંદન

છ દિશાઓનું વંદન કરવાનો

ઘણાકનો નિયમ હોય છે. છુદ્દે એ છ દિશાઓનું વંદન નીચે પ્રમાણે બનાવ્યું છે:

સ્નાન કરી પવિત્ર થવું એ જાણ નથી. છ દિશાને નમસ્કાર કરવાવાળાએ નીચેની ઘાટ જાળતોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ:

(૧) પ્રાણુધાત, ચોરી, બાંધિયાર અને અસત્ય ભાષણ એ ચાર દુઃખરૂપ કર્મો;

(૨) સ્વચ્છંદ, દ્વેષ, ભય અને મોહ એ ચાર પાપનાં કારણો અને

(૩) મદ્યપાન, રાત્રિજાગરણ, નાટક-તમાશા, વ્યસન, લુગાર, કુસંગતિ અને આગસ એ છ સંપત્તિ-નાશનાં દારો.

આ રીતે પવિત્ર થઇને એણે માતાપિતાને પૂર્વ દિશા સમજી તેમની પૂજા કરવી. એમની પૂજા એટલે એમનું કામ અને પોષણ કરવું, કુળમાં ચાલી આવેલાં સત્કર્મો ચાલુ રાખવાં, એમની સંપત્તિનો યોગ્ય વિભાગ કરવો અને મરી ગયેલાં ભાંડુઓના ભાગનાં દાનધર્મ કરવાં.

શુરુને દક્ષિણ દિશા સમજી એ આવે ત્યારે ઊભા થઈ, બિમાર હોય ત્યારે શુશ્રૂષા કરી, શીખવે ત્યારે શ્રદ્ધાપૂર્વક સમજી લઈ, પ્રસંગે તેમનું કામ કરી અને એમણે આપેલી વિદ્યાને સંભારી રાખી એ દિશાની પૂજા કરવી.

પશ્ચિમ દિશા સ્ત્રીની જાણવી. એનું માન રાખવાથી, અપમાન ન થવા દેવાથી, પત્નીવ્રતના પાલનથી, ઘરનો કારભાર એને સોંપવાથી અને જોઈતાં વસ્ત્રાદિક પૂરાં પાડવાથી એની પૂજા થાય છે.

ઉત્તર દિશા એટલે મિત્રવર્ગ અને સંગસંબંધી. એમને આપવા જેવી ચીજો એમને ભેટ કરવાથી, એમની સાથે મીઠાશ રાખવાથી, એમને ઉપયોગી થઈ પડવાથી, એમની જોડે સમાનભાવે વર્તવાથી અને નિષ્કપટ વ્યવહારથી એ દિશા બરાબર પૂજાય છે.

અધોદિશાનું વંદન સેવકને ગળા પ્રમાણે જ કામ સોંપવાથી, પૂરતો અને વખતસર પગાર ચુકવવાથી, બિમારીમાં એમની માવજત કરવાથી તથા સારું ભોજન અને પ્રસંગોપાત્ત ઇનામ આપવાથી થાય છે.

ઉર્ધ્વ દિશાનું પૂજન સાધુસંતોનો કાયા, વાયા. અને મને આદર કરવાથી, લિક્ષામાં અડચણ ન કરવાથી અને યોગ્ય વસ્તુનાં દાનથી થાય છે.

આ રીતનું દિશાનું પૂજન પોતાનું અને જગતનું કલ્યાણ કરવાવાળું નથી એમ કોણ કહેશે ?

૩. પ્રાણુઘાત, ચોરી અને વ્યભિચાર, એ ત્રણ શારીરિક પાપ છે; અસત્ય, ચાડી, ગાળ અને બકવાદ, એ ચાર વાચિક પાપ છે; દશ પાપ અને પરધનની ઈચ્છા, બીજાના નાશની ઈચ્છા તથા સત્ય, અહિંસા, દયા, દાન વગેરેમાં અશ્રદ્ધા, એ ત્રણ માનસિક પાપ છે.

૪. ઉપોસથપત કરવાવાળાએ તે દિવસે આ પ્રમાણે વિચાર કરવો જોઈએ:

ઉપોસથપત

આજ હું પ્રાણુઘાતથી દૂર રહ્યો છું.* પ્રાણીમાત્ર વિષે મારા મનમાં દયા ઉત્પન્ન

* છુદ્ધના કાળમાં માંસાહારનો રિવાજ સાધારણ હતો. આજે પણ જિહાર તરફ વૈષ્ણવો સિવાય બીજા સર્વે માંસાહારી છે. અને વૈષ્ણવોમાં જે બધાને મરછી વગર્ય હોય એમ લાગતું નથી. છુદ્ધ અને ખૌદ્ધ લિપ્તુઓ (અને કદાચ શરૂઆતના જૈન લિપ્તુઓ પણ) શાકાહારી જ હતા એમ માનવાને આધાર નથી. નિરામિષ ભોજન જ કરનારો વર્ગ દેશમાં ધીમે ધીમે ઉત્પન્ન થયેલો છે, અને તેની શરૂઆત જૈનોમાંથી થયેલી છે.

થઈ છે, પ્રેમ ઉપજ્યો છે. હું. આજ ચોરીથી દૂર રહેવાનો છું;—જેના ઉપર મારો અધિકાર નથી, એવું કશું લેવાનો નથી; અને એ રીતે મેં મારા મનને પવિત્ર બનાવ્યું છે. આજે હું બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો છું. આજે મેં અસત્ય ભાષણનો ત્યાગ કર્યો છે; આજથી મેં સત્ય બોલવાનો નિશ્ચય કર્યો છે; આથી કરીને લોકોને મારા શબ્દો પર વિશ્વાસ બેસશે. મેં સર્વ પ્રકારના માદક પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યો છે; અકાળભોજનનો ત્યાગ કર્યો છે; મધ્યાહ્ન પહેલાં એક જ વાર હું જમવાનો છું. આજે નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, માળા, ગંધ, આભૂષણ વગેરેનો ત્યાગ રાખીશ. આજે હું તદ્દન સાદી શય્યા પર સૂઈશ. આ આઠ નિયમ પાળીને હું મહાત્મા બુદ્ધપુરુષનું અનુકરણ કરવાવાળો થાઉં છું.

૫. વધક, ચોર, ધણી, માતા, બહેન, મિત્ર અને

સાત પ્રકારની
પત્નીઓ

ઢાસી એવી સાત પ્રકારની
પત્નીઓ થાય છે. જેને પતિ
વિષે અંતઃકરણમાં પ્રેમ જ

ન હોય, જેને પૈસો જ વહાલો હોય તે સ્ત્રી વધક (મારા)ના જેવી છે. જે ધણીના પૈસામાંથી ચોરી કરી ખાનગી ધન કરે છે તે ચોરના જેવી છે. જે કામ કરતી નથી પણ અત્યંત ખાવાવાળી છે, પતિને ગાળો દેવામાં કસર રાખતી નથી અને પતિની મહેનતની કદર કરતી નથી તે ધણી (માલિક)ના જેવી છે. જે પત્ની એકના એક પુત્ર પ્રમાણે પતિની સંભાળ લઈ એની સંપત્તિને જાળવે છે તે

માતાના જેવી છે. નાની બહેનની માફક જે ધણીને માન આપે છે અને તેના કહ્યા પ્રમાણે કરે છે તે બહેનના જેવી છે. જાણે કેાઈ મિત્ર લાંબે વખતે મળતો હોય તેમ જે પતિને બેતાં જે અત્યંત હર્ષિત થઈ જાય છે એવી કુલીન અને શીલવતી પત્ની મિત્રના જેવી છે. ધણી ચીડાય તોપણ જે ચીડાતી નથી, ધણી વિષે જે ખરાબ વિચાર પણ મનમાં લાવતી નથી તે દાસી સમાન પત્ની છે.

૬. ધુલ્લ વર્ણના અભિમાનને માનતા નહિ. સર્વ વર્ણને મોક્ષનો અધિકાર છે. વર્ણનું શ્રેષ્ઠત્વ કરાવવાનું સર્વ વર્ણની સમાનતા સ્વતઃસિદ્ધ પ્રમાણ કયું એમ એ પૂછતા. જે દાત્રિયાદિક

વર્ણો પાપ કરે તો તે નરકમાં જાય, અને બ્રાહ્મણાદિક પાપ કરે તો તે ન જાય ? જે બ્રાહ્મણ પુણ્ય કર્મ કરે તો તે સ્વર્ગમાં જાય, અને દાત્રિયાદિક કરે તો તે ન જાય ? બ્રાહ્મણ રાગદ્વેષાદિકથી રહિત થઈ મિત્રભાવના કરી શકે, અને દાત્રિયાદિક ન કરી શકે ? એ સર્વે વિષયમાં આરે વર્ણનો સરખો અધિકાર છે એ સ્પષ્ટ છે.*

વળી એક બ્રાહ્મણ નિરક્ષર હોય અને બીજો વિદ્વાન હોય, તો યજ્ઞાદિકમાં કેાને પ્રથમ આમંત્રણ

* સરખાવો—અર્ધિસા, સત્ય, અસ્તેય, નિગ્રામ-ક્રોધ-ભ્રામતા, સર્વભૂતહિતેચ્છા—એ ધર્મ છે સર્વ વર્ણનો.

(સંસ્કૃત સાહિત્ય પરથી).

કરવામાં આવશે ? તમે કહેશો કે વિદ્વાનને ત્યારે વિદ્વતા એ પૂજનીય થઈ અને જાતિ તે નહિ.

પણ જો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ શીલરહિત, દુરાચારી હોય અને નિરક્ષર બ્રાહ્મણ અત્યંત શીલવાન હોય તો કેને પૂજ્ય ગણશે ? ઉત્તર સ્પષ્ટ છે કે શીલવાનને.

પણ આ રીતે જાતિ કરતાં વિદ્વતાં શ્રેષ્ઠ ઠરી અને વિદ્વતા કરતાં શીલ શ્રેષ્ઠ ઠર્યું. અને ઉત્તમ શીલ તો સર્વે વર્ણોના મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે. માટે જેનું શીલ ઉત્તમ તે જ સર્વે વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ એમ સિદ્ધ થાય છે.

બુદ્ધ લગવાન બ્રાહ્મણની બ્યાખ્યા કરે છે કે :—“સર્વ સંસારનાં બંધનોને છેદીને, સંસારનાં દુઃખોથી જે ડરતો નથી, જેને દોષ પણ ઠેકાણે આસક્તિ નથી, બીજા મારે, ગાળો દે, બંધનમાં નાંખે તેને સહન કરે છે, ક્ષમા એ જ જેનું બળ છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું; કમળના પાંદડા પર પડેલા પાણીના ટીપા પ્રમાણે જે જગતના વિષયમુખથી અલિપ્ત રહે છે તેને જ હું બ્રાહ્મણ કહું છું.” *

૭. મનોરંજક અને બંધનેસતાં, બુદ્ધિમાં જિતરે

એવાં દૃષ્ટાંતો અને કારણો

શ્રેષ્ઠ યશ આપી ઉપદેશ દેવાની બુદ્ધની

પદ્ધતિ અનુપમ હતી. એનું એક જ દૃષ્ટાંત

* પાછળ ‘વર્ણની સમાનતા’ ઉપર નોંધ જુઓ.

‘હવે એ તોફાન શમાવવાનો . ખરો ઉપાય કહું. આપણા રાજ્યમાં જે લોકો ખેતી કરવા ઇચ્છે તેને આપે બી વગેરે પૂરાં પાડવાં, જે વ્યાપાર કરવા ઇચ્છે તેને મૂડી પૂરી પાડવી, જે સરકારી નોકરી કરવા ઇચ્છે છે તેને યોગ્ય વેતન આપી યોગ્ય કામ પર તેનો નીમણુંક કરવી. આવી રીતે સર્વ લોકોને તેમને યોગ્ય કામ મળવાથી એ લોકો તોફાન નહિ કરે. વખતસર કર મળવાથી આપની તીજેરી તર થશે. લૂંટફાટનો ભય ન રહેવાથી લોક બાળબચ્ચાંના કોઠ પૂરા પાડી બિલાડા દરવાજા રાખી આનંદથી સૂઈ શકશે.’

“રાજાને પુરોહિતનો વિચાર બહુ જ ગમ્યો. એણે તુર્ત જ એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી. આને લીધે થોડા કાળમાં રાજ્યમાં સમૃદ્ધિ વધી ગઈ. લોકો અતિ આનંદથી રહેવા લાગ્યા.

“એટલે વળી રાજાએ પુરોહિતને બોલાવી કહ્યું: ‘હિ પુરોહિત, હવે મને મહાયજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા છે, માટે મને યોગ્ય સલાહ આપો.’

“પુરોહિત બોલ્યો: ‘મહાયજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય કર્યા પહેલાં આપણે પ્રજાની અનુમતિ લેવી યોગ્ય છે. માટે જાહેરનામાં ચોંટાડી આપણે પ્રજાની સંમતિ મેળવીએ તે ઠીક છે.’

“પુરોહિતના કહેવા પ્રમાણે રાજાએ જાહેરનામાં ચોંટાડી પ્રજાને પોતાનો અભિપ્રાય નિર્ણયતાથી અને

“આ પ્રમાણે રાજાએ નજરાણું ન સ્વીકારવાથી એ લોકોએ આંધળા, લૂલા વગેરે અનાથ લોકો માટે મહાવિજિતની યજ્ઞશાળાની આસપાસ ચારે દિશામાં ધર્મશાળાઓ બાંધવામાં અને ગરીબોને દાન આપવામાં એ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું.”

આ વાત સાંભળી કૂટદન્ત અને બીજા પ્રાક્ષણે બોલ્યા: “બહુ જ સુંદર યજ્ઞ! બહુ જ સુંદર યજ્ઞ!”

પછી શુદ્ધે કૂટદન્તને પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. તે સાંભળીને એ શુદ્ધનો ઉપાસક થયો, અને બોલ્યા: “આજે હું સાતસો બળદ, સાતસો વાછડાં, સાતસો વાછડી, સાતસો બકરાં અને સાતસો મેંઢાંને યજ્ઞસ્તંભથી છોડી મૂકું છું. હું એમને જીવિતદાન આપું છું. તાણું ઘાસ ખાઈ અને ઠંડું પાણી પી શીતળ હવામાં એ આનંદથી ફરે.”

૮. એક વાર રાજા અજિતશત્રુએ શુદ્ધની પાસે પોતાના અમાત્યને મોકલીને રાજ્યસમૃદ્ધિના નિયમો કહેવડાવ્યું કે “હું વૈશાલીના વજ્રલ લોકો ઉપર આક્રમણ કરવા ધારું છું, માટે તે વિષે આપનો અભિપ્રાય આપશે.”

આ સાંભળી શુદ્ધે પોતાના આનંદ નામના શિષ્ય તરફ વળીને પૂછ્યું: “આનંદ, વજ્રલ લોકો વારંવાર લેગા થઈને રાજકારણનો વિચાર કરે છે કે?”

આનંદ—હા લગવન.

શુદ્ધ—એ લોકો લેગા થઈને ઘેર પાછા ફરે

હતા. જ્યાં સુધી એ નિયમોનું પાલન થાય છે ત્યાં સુધી તેમની સમૃદ્ધિ જ થશે, અવનતિ થઈ શકવાની નથી.” અમાર્યે અન્નતશત્રુને વળી લોકોને ન કનકવાની જ સલાહ આપી.

૬. અમાર્યના ગયા પછી શુદ્ધે પોતાના લિક્ષુઓને એકત્ર કરી નીચે પ્રમાણે અભ્યુત્તરિના નિયમો શીખામણ આપી:

“ લિક્ષુઓ, હું તમને અભ્યુત્તરિના સાત નિયમો સમજાવું છું તે સાવધાનપણે સાંભળો: (૧) જ્યાં સુધી તમે એકત્ર થઈને સંઘનાં કર્મો કરશો, (૨) જ્યાં સુધી તમારામાં ઐક્ય રહેશે, (૩) જ્યાં સુધી તમે સંઘના નિયમોનો ભંગ કરશો નહિ, (૪) જ્યાં સુધી તમે વૃદ્ધ અને વિદ્વાન લિક્ષુઓને માન આપશો, (૫) જ્યાં સુધી તમે તૃષ્ણાઓને વશ થશો નહિ, (૬) જ્યાં સુધી તમે એકાંતપ્રિય રહેશો, અને (૭) જ્યાં સુધી તમારા સાથીઓને સુખ થાય એવી કાળજી લેવાની ટેવ રાખશો ત્યાં સુધી તમારી ઉત્તરિ જ થવાની છે, અવનતિ થશે નહિ.

“ લિક્ષુઓ, વળી હું અભ્યુત્તરિના બીજા સાત નિયમો કહું છું તે સાવધાનપણે સાંભળો: (૧) ઘરગત કામોમાં આનંદ માનશો નહિ; (૨) બોલવામાં સર્વ કાળ વીતાડવામાં આનંદ માનશો નહિ; (૩) ભિંધવામાં વળત ગાળવામાં આનંદ માનશો નહિ; (૪) સાથીઓમાં

જ સર્વ વખત ગાળી નાંખવામાં આનંદ માનશે નહિ; (૫) દુર્વાસનાને વશ થશે નહિ; (૬) દુષ્ટની સંગતમાં પડશે નહિ; (૭) અલ્પ સમાધિલાભથી કૃતકૃત્ય થશે નહિ. જ્યાં સુધી આ સાત નિયમોને તમે પાળશો ત્યાં સુધી તમારી ઉન્નતિ જ થવાની છે, અવનતિ થશે નહિ.

“ભિક્ષુઓ, વળી અક્યુત્તતિના બીજા સાત નિયમો ઠહું છું તે સાવધાનપણે સાંભળો: (૧) અદ્વાણુ થાઓ, (૨) પાપ કર્મથી લાજો, (૩) લોકાપવાદથી ડરો, (૪) વિદ્વાન થાઓ, (૫) સત્કર્મો કરવામાં ઉત્સાહી રહો, (૬) સ્મૃતિ જાળવ રાખો અને (૭) પ્રજ્ઞાવાન થાઓ. જ્યાં સુધી આ સાત નિયમોનું તમે પાલન કરશો ત્યાંસુધી તમારી ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ થશે નહિ.

“ભિક્ષુઓ, વળી અક્યુત્તતિના સાત નિયમો ઠહું છું તે ઉપર ધ્યાન આપો. જ્ઞાનનાં સાત અંગોની હિમેશાં લાવના કરો. એ સાત અંગો (૧) સ્મૃતિ, (૨) પ્રજ્ઞા, (૩) વીર્ય, (૪) પ્રીતિ, (૫) પ્રશ્રવ્ધિ, (૬) સમાધિ અને (૭) ઉપેક્ષા.*”

* (૧) સ્મૃતિ એટલે સતત બ્રહ્મતિ, સાવધાનતા : શું કરું છું, શું વિચારું છું, શી લાગણીઓ, ઈચ્છાઓ વગેરે મનમાં ઉદ્ભવે છે, આબુખાશુ શું થઈ રહ્યું છે, એ સર્વ વિષે ચકોરતા.

(૨) પ્રજ્ઞા એટલે મનોવૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ કરવાનું સામર્થ્ય: આનંદ, શોક, ક્રોધ, કંપ, જડતા, ઉત્સાહ,

૧૦. બુદ્ધનો ઉપદેશ સાંભળનાર ઉપર તત્કાળ અસર થતી. જેમ હાંકેલી વસ્તુને કોઈ ઊઘાડીને બતાવે, અથવા અધારામાં જેમ દીવો ઉપદેશની અસર વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે, તેમ બુદ્ધના ઉપદેશથી શ્રોતાઓને સત્યનો પ્રકાશ થતો. લૂંટારા જેવા પણ એમના ઉપદેશથી સુધરી જતા. અનેક જનોને એમનાં વચનોથી વૈરાગ્યનાં ગાણુ વાગતાં, અને તેઓ સુખસંપત્તિ છોડી એમના લિક્ષુસંઘમાં દાખલ થઈ જતા.

૧૧. એમના ઉપદેશથી કેટલાંક સ્ત્રી પુરુષોનાં ચારિત્ર કેવાં ઘડાયાં તે એક બે વાતો કેટલાક શિષ્યો પરથી ઠીક સમજાશે.

૧૨. પૂર્ણ નામે એક શિષ્યને પોતાનો

ધૈર્ય, બીક, ક્રોધ વગેરે લાગણીઓને ઉદ્ભવતાં કે ઉદ્ભવ્યા પછી ઓળખી, એની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે, એ કેમ શમે છે, એની પાછળ કઈ વાસનાઓ વગેરે રહ્યાં છે તેનું પૃથક્કરણ. આને ધર્મપ્રવિચય પણ કહે છે.

(૩) વીર્ય એટલે સત્કર્મો કરવાનો ઉત્સાહ.

(૪) પ્રીતિ એટલે સત્કર્મો કરવાથી થતો આનંદ.

(૫) પ્રશ્રવ્ધિ એટલે ચિત્તની શાંતતા, પ્રસન્નતા.

(૬) સમાધિ એટલે ચિત્તની એકાગ્રતા.

(૭) ઉપેક્ષા એટલે ચિત્તની મધ્યમાવસ્થા, વિકારો ઉપર કાબુ, વેગના અપાટમાં ન આવવું તે. હર્ષ પણ રોષી શકાય નહિ અને શોક, ક્રોધ, ભય પણ રોષી શકાય નહિ એ મધ્યમાવસ્થા નથી.

ધર્મોપદેશ સંક્ષિપ્તમાં આપી બુદ્ધે એને પૂછ્યું:
 “પૂર્ણ, હવે તું કયા પ્રદેશમાં જઈશ ?”

પૂર્ણ—ભગવન્, આપના ઉપદેશને ગ્રહણ કરીને
 હું હવે મુનાપરન્ત (નામના) પ્રદેશમાં જનાર છું.

બુદ્ધ—પૂર્ણ, મુનાપરન્ત પ્રાન્તના લોકો અતિ
 કઠોર છે, બહુ દુર છે. તે જ્યારે તને ગાળો દેશે,
 તારી નિંદા કરશે, ત્યારે તને કેવું લાગશે ?

પૂર્ણ—તે વળતે, હે ભગવન્, હું માનીશ કે
 આ લોકો બહુ સારા છે, કારણકે તેઓએ મારા
 ઉપર હાથથી પ્રહાર કર્યો નથી.

બુદ્ધ—અને જો તેઓએ તારા ઉપર હાથથી
 પ્રહાર કર્યો તો ?

પૂર્ણ—મને તેઓએ પથ્થરથી માર્યો નહિ, તેથી
 તે લોકો સારા જ છે એમ હું સમજીશ.

બુદ્ધ—અને પથ્થરોથી માર્યો તો ?

પૂર્ણ—મારી ઉપર તેઓએ દંડપ્રહાર કર્યો નહિ,
 તેથી તે બહુ સારા લોક છે એમ હું સમજીશ.

બુદ્ધ—અને દંડપ્રહાર કર્યો તો ?

પૂર્ણ—શસ્ત્રપ્રહાર કર્યો નહિ એ તેમનું ભલપણ
 છે એમ સમજીશ.

બુદ્ધ—અને શસ્ત્રપ્રહાર કર્યો તો ?

પૂર્ણ—મને ઠાર માર્યો નહિ એ તેમની ભલાઈ
 છે એમ સમજીશ.

બુદ્ધ—અને ઠાર માર્યો તો ?

પૂર્ણ—ભગવન્, કેટલાએક લિપ્તુ આ શરીરથી

આસક્ત રહીને તમે મરણ પામેા એ જરાજર નથી. આવા પ્રકારનું પ્રપંચાસક્તિયુક્ત મરણ દુઃખકારક છે એવું ભગવંતે કહ્યું છે. હે ગૃહપતિ, કદાચિત તમારા મનમાં એવી શંકા આવશે કે ‘હું મૂઆ પછી નકુલ-માતા છોકરાંઓનું પાલન કરી શકશે નહિ, સંસારનું ગાદું હાંકી શકશે નહિ.’ પરંતુ એવી શંકા તમે મનમાં લાવશો નહિ. કારણ, મને સૂતર કાંતવાની કળા આવડે છે, અને લીન તૈયાર કરતાં આવડે છે. એના વડે હું તમારા મરણ પછી છોકરાંઓનું પોષણ કરી શકીશ. માટે હે ગૃહપતિ, આસક્તિયુક્ત અંતઃકરણથી તમારું મરણ ન થાઓ એમ હું ઇચ્છું છું. હે ગૃહ-પતિ, તમને બીજી એવી શંકા આવવાનો સંભવ છે કે ‘નકુલમાતા મારા મરણ પછી પુનર્વિવાહ કરશે.’ પરંતુ આ શંકા તમે છોડી દો. હું આજ સોળ વર્ષથી ઉપોસથમત પાળું છું, તે તમને જાણ છે જ. તો પછી હું તમારાં મૃત્યુ પછી પુનર્વિવાહ કેમ કરીશ ? હે ગૃહપતિ, તમારા મરણ પછી હું શુદ્ધ ભગવાનનો અને બિંદુસંઘનો ધર્મેપિદેશ શ્રવણ કરવા નહિ જાઉં એવી તમને શંકા આવવાનો સંભવ છે. પણ તમારી પાછળ પહેલાં પ્રમાણે જ શુદ્ધોપદેશ સાંભળવામાં મારો ભાવ રહેશે એવી તમારે પછી ખાતરી રાખવી. માટે કેઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ સિવાય મરણને શરણ થાઓ. હે ગૃહપતિ, તમારી પાછળ હું શુદ્ધ ભગવાને ઉપદેશોનું શીલ યથાર્થ રીતે નહિ પાળું એવી તમને શંકા આવવાનો સંભવ

છે. પણ જે ઉત્તમ શીલવતી શુદ્ધોપાસિકાઓ છે તેમાંની જ 'હું' એક છું એમ તમે ખાતરીથી માનજો. માટે કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા વગર મરણ આવવા દો. હે ગૃહપતિ, મને સમાધિલાભ થયો નહિ, તેથી તમારા મરણથી હું બહુ દુઃખી થઈશ એમ તમે સમજશો નહિ. જે કોઈ શુદ્ધોપાસિકા સમાધિલાભવાળી હશે તેમાંની હું એક છું એમ સમજો અને માનસિક ઉપાધિ છોડી દો. હે ગૃહપતિ, જૈન ધર્મનું તત્ત્વ મને હજી સમજાયું નથી એવી પણ તમને કદાપિ શંકા આવશે. પરંતુ જે તત્ત્વજ્ઞ ઉપાસિકાઓ છે તેમાંની જ હું એક છું એમ ચોક્કસ ધ્યાનમાં રાખો અને મનમાંની ચિંતા કાઢી નાંખો.”

૧૫. પરંતુ સફલાગ્ને આ જ્ઞાની સ્ત્રીને પતિ સાંભળે થઈ ગયો. જ્યારે શુદ્ધે આ વાત સાંભળી ત્યારે એના પતિને તેમણે કહ્યું: “હે ગૃહપતિ, તું મોટો પુણ્યશાળી છે કે નકુલમાતા જેવી ઉપદેશ કરનારી અને તારા ઉપર પ્રેમ રાખનારી સ્ત્રી તને મળી છે. હે ગૃહપતિ, ઉત્તમ શીલવતી જે ઉપાસિકાઓ છે, તેમાંની એ એક છે. આવી પત્ની તને મળી એ તારું મહાલાભ.”

બૌદ્ધ શિક્ષાપદો

બહુ અગ્નિશિખા જેવા તપ્ત લોહનું પ્રાશન;
નાજ અસંયમી દુષ્ટે કષ્ટે રાષ્ટ્રાત્ર ભોજન.*

૬ રેક સંપ્રદાય પ્રવર્તકે પોતાના શિષ્યોનું વર્તન સદાચાર, શિષ્ટાચાર, શુદ્ધાચાર, સભ્યતા અને નીતિને પાપક થાય એ માટે નિયમો ઘડેલા હોય છે. એ નિયમો પૈકી કેટલાક સાર્વજનિક સ્વરૂપના હોય છે, અને કેટલાક તે તે સંપ્રદાયની ખાસ રીતિઓના સ્વરૂપના હોય છે; કેટલાક સર્વ કાળમાં મહત્વના હોય છે, અને કેટલાકનું મહત્વ તે કાળમાં જ હોય છે.

૨. ભુદ્ધ ધર્મના આવા નિયમોને શિક્ષાપદો કહે છે. તેની સવિસ્તર માહિતી શ્રી. ધર્માનંદ કૌસંબીના ‘બૌદ્ધ સંઘનો પરિચય’* એ પુસ્તકમાં આપેલી છે.

શ્રી સહજનનંદ સ્વામીની શિક્ષાપત્રી જેમ દરેક આશ્રમ અને વર્ણના શ્રી-પુરુષોને માટે છે, તેવા આ નિયમો નથી. એ મુખ્યત્વે લિક્ષુઓ અને લિક્ષુણીઓને માટે જ છે. એટલે એ બધા નિયમોનો ઉલ્લેખ કરવો અહીં જરૂરનો નથી. પણ એમાંના કેટલાક

* સેવ્યો અયોગુલ્લો મુત્તો તત્તો અગ્નિસિલ્પમો ।

યજ્ઞે મુજ્જેય દુસ્સીકો રદ્ધપિત્તું અસંયતો ॥

(ધમ્મપદ)

* મૂળશત વિવાપીક તરુથી પ્રસિદ્ધ.

‘નિયમો સાર્વજનિક રીતે ઉપયોગી છે અને કેટલાક ખાસ કરીને સમાજસેવકોને માટે મહત્વના છે. તેવા નિયમોની માહિતી આજે યોગ્ય લાગે તેવી ભાષામાં અહીં ટૂંકામાં આપી છે.

૩. શિષ્યે પોતાના ગુરુની શુશ્રૂષા નીચે પ્રમાણે

શિષ્યોના ધર્મ કરવી:

(૧) પ્રાતઃકર્મ—સવારે વહેલા ઊઠી, જોડા ઊતારી નાંખી, કપડાં વ્યવસ્થિત રાખી, ગુરુને દાતણ અને મોં ધોવા માટે પાણી આપવું અને બેસવા માટે આસન મૂકવું. ત્યાર બાદ, એમના નાસ્તાનો ખોરાક હાજર કરવો. નાસ્તો કરી રહ્યા બાદ હાથ મોં ધોવા પાણી આપવું, અને નાસ્તાનાં પાત્રો સાફ કરી વ્યવસ્થિત રીતે તેની જગ્યાએ મૂકી દેવાં. ગુરુ બેઠે એટલે આસન ઠેકાણે મૂકી દેવું અને એ જગ્યા ગંદી થઈ હોય તો સાફ કરી નાંખવી.

(૨) વિચરણ—ગુરુને બહાર જવું હોય ત્યારે એમનાં બહાર જવાનાં વસ્ત્રો આણી આપવાં, અને પહેરેલાં કપડાં કાઢી નાંખે ત્યારે તે લઈ લેવાં. ગુરુ બહારગામ જનાર હોય તો એમનાં પ્રવાસનાં પાત્રો, ખિછાનું તથા કપડાં વ્યવસ્થિત રીતે બાંધીને તૈયાર રાખવાં. ગુરુની સાથે પોતાને જવાનું હોય તો પોતે વ્યવસ્થિત રીતે કપડાં પહેરી, શરીરને સારી રીતે ઢાંકી, પોતાનાં પાત્રો, ખિછાનું તથા કપડાં બાંધી લઈ તૈયાર થઈ જવું.

(૩) માર્ગમાં ચાલતાં કિયે ગુરુથી થઈ દર કે
થઈ નરુક ચાલવું નહિ.

(૪) વાચામ્બમ—ગુરુ જોલના રોય ત્યારે
કિયે વચમાં જોલવું નહિ. પરંતુ, નિવમનો ભંગ
થાય એવું કાંઈ ગુરુ જોલે તો એવું નમનાથી
નિવારણ કરવું.

(૫) પ્રત્યાગમન—જદારથી પાછા ફરતી વખતે
પાને પરેવાં આવી ગુરુનું આમન નેવાર કરવું. પગ
ધોવા માટે પાણી તથા પાદતો તૈવાર રાખવાં. આમળ
જમને ગુરુના હાથમાં છત્રી-પેશ મ્તિયાદિ રોય
તે ભઈ લેવાં. પરમાં પરેરવાનું વસ્ત્ર આલવું અને
પરેરેલું વસ્ત્ર જાલે તે ભઈ લેવું. જો એ વસ્ત્ર પમ્તી-
નાથી ભીંજાઈ ગયું હોય તો એને ધોતીવાર તડકામાં
સૂકવવું; પણ એને તડકામાં જ રહેવા દેવું નહિ.
વસ્ત્રને લેગું કરી ભઈ લેવું અને લેગું કરવાં ફાટે નહિ
એની કાળજી રાખવી. વસ્ત્રની ધત્રી કરીને મૂકવું.

(૬) જોજન—નામ્નાની માફ જમની વખતે
પણ ગુરુનાં આમન, પાત્ર, જોજન વગેરેની વ્યવસ્થા
કરવી, અને જમી રહ્યા બાદ પાત્રાદિક આફ કરવાં
અને જમ્યા આફ કરવી.

(૭) જમવાનાં પાત્ર એકાદ આફ પાટ કે ગાજઠ
પર મૂકવાં, પણ નદી જમીન પર મૂકવાં નહિ.

(૮) રનાન—જો ગુરુને નાદવું હોય તો તેની
વ્યવસ્થા કરવી; એને દંડું પાળી જોઈતું હોય તો

કંડું આપવું, ઊનું એમનું હોય તો ઊનું આપવું, મદનની જરૂર હોય તો શરીરને તેત ચોપડવું કે ઘમ્મી આપવું. જલાશય પર નાહવાનું હોય તો ત્યાં પણ શુરુની વ્યવસ્થા કરવી. પાણીમાંથી પહેલાં જહાર નીકળી શરીર લોદી તથા કપડાં બદલી, શુરુને અંગૂઠો આપવો અને જરૂર હોય તો શરીર લોદી આપવું. પછી એમને ધોયેલાં કપડાં આપી, ભીંજેલાં કપડાં સ્વચ્છ કરી ધોઈ નાંખવાં. તેને દોરી પર સૂકવવાં, અને સૂકાયાં બાદ વ્યવસ્થિત ઘડી કરી મૂકી દેવાં, પણ તડકામાં લાંબો વખત રહેવા દેવાં નહિ.

(૯) નિવાસસ્વચ્છતા—શુરુના નિવાસમાં કચરો રોજ સાફ કરી નાંખવો. નિવાસ સાફ કરતી વખતે પહેલાં જમીન ઉપરની વસ્તુઓ, જેમકે, પાત્રો, કપડાં, આસનો, ગોદડાં, ઓશીકાં વગેરે ઊપાડી લઈ જહાર કે જિંઘાં મૂકવાં. ખાટલો જહાર કાઢતી વખતે બારણા સાથે બટકાય નહિ તેની કાળજી રાખવી. ખાટલાના પ્રતિપાદક (પાયા નીચે મૂકવાનાં લાકડાંનાં કે પથ્થરનાં ઓર્ડીંગણ) એક બાજુએ મૂકવાં. પિક-દાની ઊપાડી લઈ જહાર મૂકવી. પાથરણું કેવી રીતે પાથર્યું છે તે ધ્યાનમાં રાખી પછી જહાર કાઢવું. જે નિવાસમાં જાળાં બાજ્યાં હોય તો પહેલાં છત સાફ કરવી. પછીથી બારીઓ, કમાડ તથા ખૂણાઓ સાફ કરવાં. ગેરુથી રંગેલી ભીંતો તથા છોથી તૈયાર કરેલી જમીન ખરાબ થઈ હોય તો પાણીમાં કપડું બોળી એને નિચોવી નાંખી પછી એનાથી તે સાફ કરવી.

સારી સીપેલી જમીન કે આંગણું, મૂળ હિરે નહિ તે માટે, પહેલાં તે પર પાણી છંટી પછી આફ દરવં. કમરો બેઝો કરી નિયત દેઝલે નાંખી દેવા.

પાયરજા, બાટલા, પટ્ટ, આગીકાં, પિકતાની તમેરે બધી ચીજો તમામાં મૂકવી યેઁવ સ્થાને મૂકી દેવી.

(૧૦) મકાનમાં જે દિગામાંથી પવનને સીપે મૂળ હિરની હોય તે તરફની બારીઓ બંધ કરી દેવી. ટાંકના દિગામાં રિંગમે બારીઓ ડાયાડી રાખવી અને રાત્રે બંધ કરવી, તથા ડિનાડામાં રિંગમે બંધ રાખવી અને રાત્રે ઉઘાડવી.

(૧૧) ગ્રિથે પોતાની રોવાની ઝોરડી, બેસવાની ઝોરડી, બેઝા મજવાનું રિવાનખાનું, સ્નાનમૂલ તથા પાયખાનાં આફ રાખવાં. ખીવાનું તથા વાપરવાનું પાણી બરડી રાખવું. પાયખાનામાં રાખેલી કાંડીમાં પાણી થઈ રહું હોય તો એ પલ્લ બરી રાખવું.

(૧૨) અધ્યયન—શુરુ પામે નિયત સમયે પાઠ લેવાનો હોય તે લઈ લેવો અને પ્રશ્નો પૂછવાના હોય તે પૂછી લેવા.

(૧૩) શુરુના દોષોની શુદ્ધિ—શુરુમાં ધમાં-ચરણમાં અમૃતોપદે પામી ઉત્પન્ન થઈ હોય, અથવા મનમાં ગ્રંથા ઉર્જાની હોય, અથવા મિથ્યા દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો ગ્રિથે ધીન મારફતે તે દૂર કરાવવી, અથવા જાતે દરવી, અથવા ધર્મોપદેશ કરવો. શુરુથી સંસ્થાના, ખામ દરોને નૈનિક અને ચૈદ્વાનિક, નિયમોનો

ભંગ થયો હોય તો તેનું પરિમાર્જન થાય અને સંસ્થા તેને ફરીથી પૂર્વ સ્થિતિમાં લાવી મૂકે એવી ગોઠવણ કરવી.

(૧૪) મંદવાડે—ગુરુની માંદગીમાં તે સાચા થાય કે મરે ત્યાં સુધી એની સેવા કરવી.

૪. (૧૫) અધ્યાપન—ગુરુએ શિષ્ય પર પ્રેમ શુભના ધર્મો રાખવો અને તેના પર અનુમત્ત કરવો. તેને યમ લઈ પાક શીખવવા, તેના ધાર્મિક પ્રશ્નોના જવાબ આપવા, ઉપદેશ કરવો તથા દીતરિવાજની માહિતી આપી એને મદદ કરવી.

(૧૬) શિષ્યની સંભાળ—પોતાની પાસે વસ્ત્ર, ખાદ્ય વગેરે દોઢા અને શિષ્ય પાસે ન હોય તો પોતાનાં આપવાં અગર મેળવો આપવાં.

(૧૭) મંદવાડે—શિષ્યના મંદવાડમાં ગુરુ બાંહે પોતે શિષ્ય હોય અને શિષ્ય ગુરુસ્થાને દોઢા એમ વર્તવું.

બૌદ્ધ શિક્ષાપદો

૮. આવાસિક (વિહારમાં રહેનાર) ભિક્ષુએ ^{O.F.A} અગિતુકે
યજ્ઞમાનના ભિક્ષુનો નીચે મુજબ સત્કાર કરવો:
ધર્મો

(૨૪) જો આગંતુક ભિક્ષુ પોતાથી મોટો હોય
તો એને માટે આસન તૈયાર કરવું; પગ લેવાનું પાણી
તથા પાટલો તૈયાર રાખવાં; સામા જઈ એના હાથમાંનો
સામાન લઈ લેવો; પાણી પીવા જોઈતું હોય તો પૂછી
જોવું; જની શકે તો એના અંપડ સાફ કરવાનું લૂગડું
પોષ્ટ નાંખવું. આગંતુકને પ્રણામ કરવા; તેને
રહેવાની જગ્યા બતાવવી; જવા આવવાના, સૂવાના
ઈત્યાદિક નિયમોથી વાકેફ કરવો; પાચખાના-પેશાબની
જગ્યા બતાવવી.

જો આગંતુક ભિક્ષુ પોતાનાથી નાનો હોય તો
પોતે આસનસ્થ રહીને જ બોલાવવો અને ‘અમુક
જગ્યાએ પાત્ર મૂક, અમુક જગ્યાએ વસ્ત્રો મૂક, અમુક
જગ્યાએ આસન પર બેસ’ વગેરે સૂચનાઓ કરવી.

૯. વિહારમાંથી વિદાય લેનારે જતાં પહેલાં નીચે
પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરીને જવું:

વિદાય
લેનારનાં
કર્તવ્યો

(૨૫) પોતે વપરાશમાં લીધેલાં

વાસણો મૂળ ઠેકાણે પાછાં મૂકી દેવાં,

અને જો સોંપવાનાં હોય તેને સ્વાધીન કરવાં; પોતાને
રહેવા માટે મળેલાં સ્થાનનાં બારીબારણાં બંધ કરી
બીજા ભિક્ષુઓને (અને તે ન હોય તો રજેવાળને) જાગર
આપ્યા પછી જવું. ખાટલો ચાર પથ્થરના ઝોર્ડીગણ

ઉપર મૂકી તથા એના પર બાજઠ વગેરે મૂકીને જવું.

૧૦. (૨૬) એકાંત-ભિક્ષુએ આપત્કાલ કે અનિવાર્ય

શ્રીશ્રી સાથે કારણ વિના દોષ સી સાથે એકાંતમાં
સંબંધ વસ્તુ નહિ અને સુત પુરુષોની
ગેરહાજરીમાં એની સાથે ૫-૬ વાક્ય

સિવાય વધારે સંભાષણ, ચર્ચા કે ઉપદેશ કરવાં નહિ;
એની સાથે એકાકી પ્રવાસ કરવો નહિ.

(૨૭) એકાંતભંગ—પતિ-પત્ની એકતાં બેઠાં કે
સૂતાં હોય તે ખંડમાં આગળથી જલ્દી ક્યાં વિના
ભિક્ષુએ તેમાં દાખલ થવું નહિ.

(૨૮) પરિચર્યા—ભિક્ષુએ પોતાના નિષ્ઠ શ્રદ્ધા
સિવાયની બીજી સ્ત્રી પાસે પોતાનાં વસ્ત્રો ધોવાડાવવાં
નહિ કે સ્ત્રીવસાવવાં નહિ.

(૨૯) ભેટ—ભિક્ષુએ દોષ સમપણ વિનાની સ્ત્રીને
કે ભિક્ષુણીને વસ્ત્રાદિકની ભેટ કરવી નહિ.

૧૧. (૩૦) ખાટલો—પાશ નીચેની અટનીપીઠ અથ
કેટલાંક મુજબ આંતરજીવિના શાખવો, વધારે નહિ.
પ્રમાણ

(૩૧) આસન—આમનનું પ્રમાણ વધારેમાં વધારે
લંબાઈ એ મુજબ વિનિશ્ચય, પહેલાંના આધારે દોઢ

મુગત વિતસ્તિ, અને જૂના આસનમાંથી કાઢેલી ચારે બાજુ ફરતી દોર એક વેંત ચારે બાજુ જૂના આસનની જૂદા રંગની દોર કર્યા વિનાનું આસન ન બનાવવું.

(૩૨) દ્વચ્છ પચિયું—લંબાઈ ચાર મુગત વિતસ્તિ. પહોળાઈ બે મુગત વિતસ્તિ.

(૩૩) ધોતી-પચિયું—લંબાઈ છ મુ. વિ., પહોળાઈ આશરે અઢી મુ. વિ.

(૩૪) ચીવર—લંબાઈ નવ મુ. વિ., પહોળાઈ છ મુ. વિ.

૧૨. (૩૫) આસન અને ગતિ—શરીરને યોગ્ય રીતે સ્થિતિ લાંકીને ચાલવું તથા બેસવું. નજર નીચી રાખી ચાલવું-બેસવું. વસ્ત્ર ઉડાડતાં ચાલવું કે બેસવું નહિ. મોટેથી હસતાં હસતાં કે મોટેથી અવાજ કરતાં ચાલવું કે બેસવું નહિ. ચાલતાં કે બેસતા શરીરને હલાવ્યાં કરવું નહિ. હાથ હલાવ્યા

જમ્યાએ મુગત આંગળ, મુગત ચીવર એવા શબ્દો વપરાયા છે. મને લાગે કે મુગત એટલે બુદ્ધ, અને મુગત આંગળ, મુગત વિતસ્તિ અને મુગત ચીવર, એટલે બુદ્ધના આંગળ, વેંત અને ચીવરનું પ્રમાણ. વિતસ્તિ એટલે દોઢ હાથ એ દેખીતી રીતે સિદ્ધિઓનું બીજી રીતનું જીવન બેતા બહુ મોટું પ્રમાણ છે. દા. ત. લૂંગી માફક પહેરવાનું ચીવર $૬ \times ૧૧ = ૧૩૧$ હાથ લાંબું, અને $૬ \times ૧૧ = ૬૬$ હાથ પહોળું હોઈ શકે નહિ. પણ ૬×૬ વેંત (આશરે ૨૧ થી ૨૨ વાર \times ૫૪" થી ૬૦") એ પૂરતું મજાવ. આસન પણ ૩૦" \times ૨૫" નું પૂરતું થાય.

કરવા નહિ. માથું ધુણાવ્યા કરવું નહિ. કંઠ પર હાથ મૂકી રાખવો નહિ. માથા પર ઝોડી રાખવું નહિ. ઝોડી ઊંચી રાખવી નહિ. પદ્મસ્થિત્રા (ઢીંચણ ખાંધાને આરામ ખુરશી જે ડાલતી ખુરશી જેમ શરીરને) કરી બેસવું નહિ.

(૩૬) બોજન—બોજન કરતી વખતે પાત્ર તરફ ધ્યાન રાખવું, પીરસાતી વસ્તુઓ તરફ ધ્યાન રાખવું, કાંઈક વસ્તુ વધારે પિરસાવવા માટે ઢાંકવા કે સંતાડવાની ચુકિત કરવી નહિ; મંદવાડ વિના ખાસ પોતાને માટે વસ્તુઓ તૈયાર કરાવવી નહિ; ખીલના ભાણા સામે તાકવું નહિ, મોટા કોળિયા લેવા નહિ, કોળિયો મોઢા સુધી લાવ્યા વગર મોઢું ઉઘાડવું નહિ; હથેલી મોંમાં ઘાલીને જમવું નહિ, કોળિયો મોંમાં ફેંકીને જમવું નહિ; ખાવાની વસ્તુને મોંથી ભાંગીને જમવું નહિ; ગાલમાં અન્ન ભરીને જમવું નહિ. મોંમાં કોળિયો હાથ ત્યારે બોલવું નહિ; હાથ તરછોડતાં તરછોડતાં જમવું નહિ, ભાત આમ તેમ ઉડાડતા જમવું નહિ; જીભ આમ તેમ હલાવતાં જમવું નહિ. અપચપ અવાજ કરવો નહિ; સૂ-સૂ અવાજ કરતાં જમવું નહિ; હાથ, ઝોઠ કે ચાળી ચાટ્યાં કરવાં નહિ. ઝેંઠા હાથે પાણીનો ખ્યાલો લેવો નહિ. ઝેંઠ-વાડવાળું પાણી રસ્તામાં નાંખવું નહિ.

(૩૭) શૌચ—મંદવાડ વિના, જિભા રહીને, ઘાસ ઉપર કે પાણીમાં શૌચ કે લઘુશંકા કરવાં નહિ.

કેટલાક પ્રસંગો અને અન્ત

કરી તિતિક્ષા ખમ અન્ય રોષ

વડું સદુથી તપ એ મળાય;

વડી સદુથી વતિ સંસૃતિથી,

નિર્વૃત્તિ થાવી સુખતો કયે છે.

હલે ખીખને અથવા પીડે ને

કષાયધારી પણ ના જ સાધુ.*

મહાપુરુષોના ઉપદેશો એમણે શું વિચાર્યું છે,
એ દર્શાવે છે : એમના ઉપદેશથી સમાજ
જ્ઞાનની કસોટી ઉપર થયેલી અસર એમની વાણીનો
પ્રભાવ જણાવે છે : પણ એ વિચાર અને
વાણીની પાછળ રહેલી નિષ્ઠા એમના હવનના પ્રસંગો
પરથી જ જણાય છે. માણસ વિચારે છે તેટલું બોલી
શકતો નથી, અને બોલે છે તેટલું કરી શકતો નથી.
માટે એ જે કરે છે તે ઉપરથી જ એનું તત્ત્વજ્ઞાન
એના હૃદયમાં કેટલું બિતર્યું હતું તે પારખી શકાય છે.

૨. જે જગત અત્યેની મિત્રતાની ભાવનાની

મિત્રભાવના આપણે મૂર્તિ બનાવી શકીએ તો તે

શુદ્ધના જેવી હોય એમ કહેવાને

હરકત નથી. આણીમાત્ર વિષે મૈત્રી સિવાય ખીજી

*અન્તો પરમં તપો તિતિક્ષ્વા

નિઃશ્વાનં પરમં ઘદન્તિ યુદ્ધા ।

ન દિ પથ્યજિતો પરુષઘાતો

સમજો દોતિ પરં વિદેઠ્યન્તો ॥

(ધર્મપદ)

કોઈ એમને દ્રષ્ટિ જ ન હતી. એમના ઉપર વૈરભાવ રાખનારા ડેટલા થે જન નીકળ્યા, હલકાંમાં હલકાં આજ ચડાવવાથી લઈને એમને મારી નાંખવા સુધીના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા, પણ એમના હૃદયમાં એ વિરોધીઓ વિષે પણ મિત્રતાથી હલકો ભાવ નીકળી શક્યો જ નહિ, એ નીચેના પ્રસંગો પરથી સમજાશે; અને તે ઉપરથી અવતાર એટલે કેવા પુરુષ હોય તેનો ખ્યાલ આવશે.

૩. કૌશામ્બીના ઉદયન રાજાની રાણી જ્યારે કૌશામ્બીની કુમારી હતી, ત્યારે એના પિતાએ રાણી ભુદ્ધને એનું પાણિગ્રહણ કરવા વિનંતિ કરેલી. પણ ભુદ્ધે તે વખતે જવાબ વાળ્યો હતો કે: “મનુષ્યના નાશવંત શરીર ઉપરથી મોહ છૂટી જવાથી મેં ઘર છોડ્યું. પરણવામાં મને કશો આનંદ જણાતો નથી. હું એ કન્યાનો સ્વીકાર દેવી રીતે કરું?”

૪. પોતાના જેવી સુંદર કન્યાનો અસ્વીકાર કરવાથી એ કુમારીને અપમાન લાગ્યું. વખત આવ્યે ભુદ્ધ પર વેર વાળવા એણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. જતે દહાડે એ ઉદયન રાજાની પટ્ટરાણી થઈ.

૫. એક વાર ભુદ્ધ કૌશામ્બીમાં આવ્યા. શહેરના લક્ષ્ણોને પૈસા આપી આ રાણીએ એમને શીખવ્યું કે જ્યારે ભુદ્ધ અને એના શિષ્યો શહેરમાં ભિક્ષા માટે ફરે, ત્યારે એમને ખૂબ ગાળો દેવી. તે

ઉપરથી જ્યારે છુદનો સંઘ મલીઓમાં પેસે કે ચારે તરફથી એમના ઉપર બીલત્ત્ર ગાળોનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. દેવલાક શિખે અપશબ્દોથી મૂંઝાયા. આનંદ નામના એક શિખે શહેર છોડી જવા છુદને વિનોત કરી.

૬. છુદે કહ્યું: “આનંદ, જો ત્યાં પણ આપણને લોકો ગાળો દેશે તો શું કરીશું?”

આનંદ બોલ્યો: “બીજે ક્યાંય જશું.”

છુદ—અને ત્યાં પણ એમ થાય તો?

આનંદ—વળી કોઈ ત્રીજે ઠેકાણે.

છુદ—આનંદ, જો આપણે આ પ્રમાણે નાસ-ભાગ કર્યા કરશું, તો નિષ્કારણ કલેશભાગી જ થઈશું. એથી ઊલટું, જો આપણે આ લોકોના અપશબ્દો સહન કરી લઈશું તો એમની બીકથી બીજે જવાનું પ્રયોજન નહિ રહે, અને એમની ચાર આઠ દિવસ ઉપેક્ષા કરવાથી એ પોતાની મેળે મૂંઝા થઈ જશે.

૭. છુદના કહેવા પ્રમાણે જ સાત આઠ દિવસમાં શિખોને અનુભવ થયો.

૮. વળી એકવાર છુદ આવસ્તીમાં રહેતા હતા. ખુનનો આશપ એમની લોકપ્રિયતાને લીધે એમના લિહુઓનો શહેરમાં સારો આદર-સત્કાર થતો. આથી અન્ય સંપ્રદાયના વેરાગીઓને ઇર્ષ્યા થવા લાગી. એમણે છુદ વિષે એવી વાત ફેલાવી કે એમની ચાલચલગત સારી નથી. થોડા

દહાડા પછી વેરાગીઓએ એક વેરાગી સ્ત્રીનું યુન કરાવી, તેનું શબ બુદ્ધના વિહાર પાસે એક ખાડામાં ફેંકાવ્યું, અને પછી રાજાની આગળ પોતાના સંઘની એક સ્ત્રી ખોવાય છે એમ ક્ષરિયાદ કરી અને બુદ્ધ અને એમના શિષ્યો ઉપર વહેમ ખાધો. રાજાના માણસોએ શબ માટે તપાસ કરી અને બુદ્ધના વિહાર પાસેથી એને શોધી કાઢ્યું. ઘોડા વળતમાં આખા શહેરમાં આ વાત ફેલાઈ ગઈ અને બુદ્ધ તથા એમના લિહુઓ પરથી લોકોનો વિશ્વાસ ઊડી ગયો. જે તે એમના ઉપર ધૂ-ધૂ કરવા મંડ્યા.

૯. બુદ્ધ આથી જરા ચે બીધા નહિ. “ખોટા-જાલાને પાપ સિવાય બીજી ગતિ નથી,” એમ જાણી એ શાન્ત રહ્યા.

૧૦. કેટલાક દિવસ પછી જે મારાઓએ વેરાગણનું યુન કર્યું હતું તેઓ એક દારૂના પીડામાં લોગા થઈ યુન કરવા માટે મળેલા પૈસાની વહેંચણી કરતા હતા. એક જાણ્યો: “મેં સુંદરીને મારી માટે હું મોટો લાગ લઈશ.”

બીજાએ કહ્યું: “મેં ગળું દાખ્યું ન હોત તો સુંદરીએ ભૂમ પાણીને આપણને ઊઘાડા પાડી દીધા હોત.”

૧૧. આ વાત રાજાના ગુપ્ત માણસોએ સાંભળી. એમને પકડી એ રાજા પાસે લઈ ગયા. મારાઓએ પોતાનો ગૂનો કબૂલ કરીને જે હકીકત બની હતી તે

કહી દીધી. બુદ્ધ પરનું આજ ખોટું કરવાથી એમને વિષેનો પૂજ્યભાવ ઊઠેલો જમણો વધ્યો, અને પેલા વેરાગીઓનો સર્વને તિરસ્કાર આવ્યો.

૧૨. એમનો ત્રીજો વિરોધી દેવદત્ત નામે તેમનો દેવદત્ત એક શિષ્ય જ હતો. દેવદત્ત શાક્ય વંશનો જ હતો. એ ઐશ્વર્યનો અત્યંત લોભી હતો. એને માન અને મોટપ જોઈતાં હતાં. કોઈ રાજકુમારને પ્રસન્ન કરી એણે આ કાર્ય સાધવા વિચાર કર્યો.

૧૩. બિમ્બિસાર રાબને એક અજાતશત્રુ નામે પુત્ર હતો. દેવદત્તે એને ફાસલાવી પોતાને વશ કરી લીધો.

૧૪. પછી એ બુદ્ધ પાસે આવી કહેવા લાગ્યો: “તમે હવે ઘરડા થયા છો. માટે સર્વ લિહુઓનો મને નાપક બનાવો, અને તમે હવે શાન્તપણે બાકીનું આયુષ્ય ગાળો.”

૧૫. બુદ્ધે એ માગણી સ્વીકારી નહિ. એમણે કહ્યું: “તું એ અધિકારને લાયક નથી.”

૧૬. દેવદત્તને આથી અપમાન લાગ્યું. એણે બુદ્ધ ઉપર વેર વાગવા મનમાં ગાંઠ બાંધી.

૧૭. એ અજાતશત્રુ પાસે ગયો અને બોલ્યો: “કુમાર, મનુષ્યદેહનો ભરોસો નથી. ક્યારે મરી જવાયે તે કહેવાય નહિ. માટે જે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે તુરત જ મેગવી લેવું જોઈએ. તું પહેલો મરીશ

કે તારો બાપ પહેલો મરશે એ નક્કી નથી. તને રાજ્ય મળે તે પહેલાં જ તારો કાળ આવવાનો સંભવ છે. માટે રાજાના મરવાની રાહ ન ભેતાં એને મારીને તું રાજા થા, અને બુદ્ધને મારીને હું બુદ્ધ થાઉં.”

૧૮. અભત્તશત્રુને ગુરુની યુક્તિ પસંદ પડી. એણે ઘરડા બાપને કેદખાનામાં નાંખી ભૂખ્યો માર્યો અને પોતે સિંહાસન પર ચડી બેઠો. હવે દેવદત્તનો રાજ્યમાં વગ વધી જાય એમાં શી નવાઈ ?

હોંકો નેટલો રાજાનો ભય રાખતા તેથી પણ વધારે દેવદત્તથી ડરતા. બુદ્ધનું ખુન કરાવવા એણે રાજાને પ્રેર્યો. પણ જે જે મારાઓ ગયા તે બુદ્ધને મારી જ શક્યા નહિ. બુદ્ધની નિરતિશય અહિંસા અને પ્રેમવૃત્તિ, એમના વૈરાગ્યપૂર્ણ અન્તઃકરણમાંથી નીકળતો સચોટ ઉપદેશ, એમના શત્રુઓનાં ચિત્તને પણ શુદ્ધ કરી દેતાં. જે જે મારાઓ ગયા તે બુદ્ધના શિષ્ય થઈ ગયા.

૧૯. દેવદત્તને આથી બહુ ચીડ ચડી. એકવાર શિક્ષામહાર ગુરુ પર્વતની છાયામાં ફરતા હતા ત્યારે પર્વતની ધાર પરથી દેવદત્તે એક મોટી શિલા એમના ઉપર ધડેલી દીધી. દૈવયોગે શિલા તો એમના ઉપર ન પડી, પણ એમાંથી એક ચીપ ઊડીને બુદ્ધદેવના પગમાં વાગી. બુદ્ધે દેવદત્તને જોયો. એમને એના ઉપર દયા આવી. એ બોલ્યા:

“અરે મૂર્ખા, પુનઃ કરવાના ઈરાદાથી તેં આ ને દુષ્ટ કૃત્ય કર્યું તેથી તું કેટલા પાપનો ભાગીદાર થયો તેનું તને જ્ઞાન નથી.”

૨૯. પાપના જાળમાંથી બુદ્ધને ધણે વખત દરવા કરવાનું અશક્ય થયું. બિંધુઓને બીક લાગી કે દેવદત્ત વગી પાછો બુદ્ધને મારવાનો લાગ ગોધમે તેથી તેઓ રાત્રિવિરા એલી આસપાસ ચાંપીપડેશ રાખવા લાગ્યા. બુદ્ધને ત્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમણે કહ્યું: “બિંધુઓ, મારા દેહ માટે આટલી કાળજી લેવાની જરૂર નથી. મારા શિષ્યથી જીને મારા શરીરને કું આચવવા ઈચ્છતો નથી. માટે કોઈએ ચાંપી ન કરતાં પોતપોતાના કામે લાગી જવું.”

૨૧. કેટલેક દિવસો બુદ્ધ સાજ થયા. પણ દેવદત્તે દાથી ઉપર વિજય વગી તેમને એક હાથી તળે ચમદાવી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. બુદ્ધ એક ગલીમાં બિંધા લેવા નીકળ્યા કે સામી બાજુથી દેવદત્તે રાજાના એક મત્ત હાથીને છોડાવી મૂક્યો. લોકો આમતેમ નાસવા લાગ્યા. જેને ત્યાં જામ્યા તેનાઈ ત્યાં ચડી ગયા. બુદ્ધને પણ કેટલાક બિંધુઓએ એક માળ પર ચડી જવા જૂમ મારી, પણ બુદ્ધ તો દૃઢપણે જેમ ચાલતા હતા તેમ જ ચાલતા રહ્યા. પોતાની સર્વ પ્રેમવૃત્તિનું એકીકરણ કરી, એ સર્વ કરુણા પોતાનાં મેચોમાંથી એમણે હાથીના ઉપર વરસાવી. હાથી સૂંઠ નીચે નાંખી એક પાળેલા

કુતરાની પેઠે બુદ્ધ આગળ જિલો. થઈ ગયો. બુદ્ધ એના ઉપર હાથ ફેરવી પોતાનો લાઠ દર્શાવ્યો. હાથી ગરીબ બની પાછો ગજશાળામાં પોતાને સ્થાનકે જઈ જિલો રહ્યો.

“દંડથી પશુ રાખે કે, અંકુશે વા લગામથી;

“વિના દંડે, વિના શસ્ત્રે, હાથી રોકયો મહર્ષિએ.”*

૨૨. પછી દેવદત્તે બુદ્ધના કેટલાક શિષ્યોને દેવદત્તની લોખવી જૂદો પંથ કાઢ્યો. પણ વિશુધ્ધતા એમને એ રાખી ન શક્યો અને સર્વે શિષ્યો પાછા બુદ્ધને શરણે આવ્યા. કેટલેક કાળે દેવદત્ત માંદો પડ્યો. એને એનાં કર્મો માટે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. પણ તે બુદ્ધ આગળ પ્રકટ કરતાં પહેલાં જ તેનું મરણ થયું.

૨૩. અજાતશત્રુએ પણ એનાં કર્મો માટે પશ્ચાત્તાપ કર્યો. એણે પાછું બુદ્ધનું શરણ લીધું અને સન્માર્ગે વળગ્યો.

૨૪. એંશી વર્ષોની વય થતાં સુધી બુદ્ધે ધર્મોપદેશ કર્યો. આખા મગધમાં એમના એટલા પરિનિર્વાણ વિહારો ફેલાઈ ગયા કે મગધનું નામ ‘ખિહાર’ પડી ગયું. હજારો માણસો બુદ્ધના ઉપદેશથી પોતાનું જીવન સુધારી સન્માર્ગે વળગ્યા. એકવાર લિક્ષામાં કાંઈ અયોગ્ય અન્ન મળવાથી બુદ્ધને

* દંડેનેકે દમયન્તિ અંકુસેહિ કસાહિ ચ ।

અદંડેન અસત્યેન નાગો દન્તો મહેસિના ॥

અભિમારનો રોગ તાગુ થયેલ તે મંદવાડમાંથી શુદ્ધ દવા નહિ. ગોરખપુર જિલ્લામાં દમયા નામે એક ગામ છે, ત્યાંથી એક માઈલને અંતરે ‘માયા-કુંવરકા ઠાટ’ નામે સ્થાન છે, ત્યાં આગમ તે કાળે કુચિનારા નામે ગામ હતું. ત્યાં શુદ્ધનું પરિનિર્વાણ થયું.

૨૫. એમના મરણથી એમના શિષ્યોમાં અત્યંત ઉત્તરક્રિયા થોડા ઇવાઈ ગયેલા જ્ઞાની શિષ્યોએ સર્વ અસ્કાર અનિવ્રત છે, ઠાટની સાથે દાયમનો અમાગમ રહી શકતો નથી, એવા વિવેકથી શુદ્ધનો વિયોગ શરૂન કરી લીધેલ શુદ્ધનાં કૂલો પર ક્યાં અમાધિ બાંધવી એ વિષે એમના શિષ્યોમાં બહુ કલ્લ થયેલ છેવટે એ કૂલોના આડ વિભાગ કરવામાં આવ્યા. એને સ્તૂપો બૂદે બૂદે ઢેકાલે દારી એ ઉપર સ્તૂપો બાંધવામાં આવ્યા. એ કૂલ જે ઘડામાં રાખ્યાં હતાં તે ઘડા ઉપર અને એમની ચિતાના ઠાલસા ઉપર પણ એ સ્તૂપો બાંધાયા.

૨૬. કૂલ પરના આડ સ્તૂપો નીચેનાં ગામોમાં છે: રાજગૃહ (ખટના પાસે), વૈશાલી, કપિલવસ્તુ, આદિતીથી અલ્લકાપ, રાગમાગ, વેદુદીપ, પાવા અને કુચિનારા. શુદ્ધનું જન્મસ્થાન હુમ્મિનનીવન (નેપાળની તરાઈમાં), જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સ્થાન શુદ્ધ-ગયા, પ્રથમોપદેશનું સ્થાન સારનાથ (કાશી પાસે) અને પરિનિર્વાણનું સ્થાન કુચિનારા

એ બૌદ્ધધર્મનાં મુખ્ય તીર્થો તરીકે લાંબા કાળ સુધી પૂજાયાં.

૨૭. એવી પૂજાવિધિથી બુદ્ધના અનુયાયીઓએ

ઉપસંહાર પોતાના શુરુ પ્રતિનો પોતાનો આદર બતાવ્યો. પણ એમણે પોતે તો

છેવટના ઉપદેશમાં આ મુજબ કહેલું: “મારા પરિનિર્વાણ પછી મારા દેહની પૂજા કરવાની લાંબગડમાં પડતા નહિ. મેં જે સન્માર્ગ શીખવ્યો છે તે પ્રમાણે ચાલવા પ્રયત્ન કરજો. સાવધાન, ઉદ્યોગી અને શાન્ત રહેજો. મારા અભાવે મારો ધર્મ અને વિનય એને જ તમારા શુરુ માનજો. જેની ઉત્પત્તિ થઈ છે તેનો નાશ છે એમ વિચારી સાવધાનપણે વર્તજો.”

૨૮. બુદ્ધદેવની પ્રસાદીનાં સ્થળોમાં ફરીને આપણે એમની પૂજા કરી નથી શકવાના. સત્યના શોધન

અને આચરણ માટે એમનો આગ્રહ, ખરી અને ખોટી પૂજા તેને માટે ભારેમાં ભારે પુરુષાર્થ તથા એમની અહિંસાવૃત્તિ, મૈત્રી, કરુણા

વગેરે સદ્ગુણોનાં એ બધાંને આપણા હૃદયમાં આપણે વિકસાવીએ એજ એમના પ્રતિનો આપણો ખરો આદર હોઈ શકે; અને એમનાં બોધવચનોનું મનન એ જ એમની પૂજા અને યાત્રા કરી ગણાય.

નોંધ

પૃષ્ઠ ૫: સિદ્ધાર્થની વિવેકબુદ્ધિ—જે મનુષ્ય દમ્ભેમાં આમળ ધસવાની વૃત્તિવાળો છે તે એક જ સ્થિતિમાં કદી પડી રહેતો નથી. એ પ્રત્યેક વસ્તુમાંથી સાર અસાર શોધી લઈ, સાર જાણી લેવા જોઈએ અને મારે પ્રવૃત્તિ કરી એનો ત્યાગ કરે છે. આવી સારાસારની આગળથી તેનું જ નામ વિવેક. વિવેક અને વિચાર એ ઉત્પત્તિના દ્વારની કુંચીઓ છે.

કેટલાક મનુષ્યો અત્યંત પુરુષાર્થી હોય છે. જિજ્ઞાસી જેવી સ્થિતિમાંથી શ્રીમન્ત બને છે. સમાજના છેક નીચલા થરમાંથી પોતાનાં પરાક્રમ અને બુદ્ધિ વડે છેક ઉપલા થરમાં પહોંચી જાય છે અને અપાર લોકપ્રસિદ્ધિને મેળવે છે. જટ ગણાતા વિદ્યાર્થીઓ કેવળ ખાંત અને ઉદ્યોગ વડે સમર્થ પરિતો થઈ જાય છે. આ સર્વ પુરુષાર્થનો મહિમા છે. પુરુષાર્થ વિના કોઈ પણ સ્થિતિ કે યશ પ્રાપ્ત થતાં નથી.

પણ પુરુષાર્થની સાથે જો વિવેક ન હોય તો એનો વિકાસ થતો નથી. વિકાસની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય જે વસ્તુને મારે પુરુષાર્થ કરી રહ્યો છે તે વસ્તુને કદી પોતાનું અંતિમ ધ્યેય લેખતો નથી, પણ એને પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાને જે શક્તિ દાખવવી પડશે તે શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા પૂરતું જ એને ધ્યેય કરે છે. ધનને કે પ્રસિદ્ધિને એ જીવનનું સર્વસ્વ માનતો નથી, પણ ધન અને પ્રસિદ્ધિ મેળવતાં આવડે, એ

આ પ્રમાણે મેળવી શકાય, આપણે એને મેળવી શકીએ છીએ, એમાં જ મંડી રહીએ તો આટલો ધનનો ઢગલો અને આટલી લોકપ્રસિદ્ધિ આવે—એટલું જોઈ અને અનુભવી સહ એનો મોહ છોડે છે અને એથી આગળ શું, એ શોધવા પોતાની શક્તિ દોરે છે.

એથી જલદું, ખીન માણસો એક જ સ્થિતિમાં જીવન પર્વત પડ્યા રહે છે. ધનને કે લોકપ્રસિદ્ધિને કે એથી મળતાં સુખોને જ સર્વસ્વ માની, એ જાને ભારરૂપ થઈ પડે, એને સાચવવામાં જ આયુષ્યનો નાશ થઈ જાય, એટલા ઢગલા બેમા ઠપાં છતાં એમાંથી નીકળતા જ નથી. ધન વડે-મોટાઈ વડે, હું છું અને સુખી છું, એમ માનવાની એ ભૂલ કરે છે; પણ એમ નથી વિચારી શકતા કે મારા વડે, મારી શક્તિઓ વડે ધન અને મોટાઈ આવ્યાં છે. હું મુખ્ય છું અને એ જોણ છે.

પોતાની શક્તિનો કોઈ પણ કાર્યક્ષેત્રમાં રહી અત્યંત, નિસ્સીમ વિકાસ કરવો ઇચ્છે છે. અલ્પસંતોષ, અલ્પમુશ્કટી તૃપ્તિ એ યોગ્ય નથી, પણ કાર્યક્ષેત્ર એ પ્રધાન વસ્તુ નથી, કાર્યદ્વારા જીવનનો અભ્યુદય એ પ્રધાન છે, એ ભૂલવું ન જોઈએ.

જે એ ભૂલતા નથી તેને જીવનની કોઈ પણ સ્થિતિમાં મહેલા ભાગ માટે શોક કરવાની જરૂર ભાસતી નથી. એનું આખું જીવન એને જિંદગી સહ જનારા રસ્તા જેવું ભાસે છે.

કાર્યક્ષેત્ર પ્રધાન નથી, એનો અર્થ એમ ન કરવો કે પ્રવૃત્તિઓ વારંવાર બદલવી જોઈએ. પરંતુ પ્રવૃત્તિમાંથી પોતાની પ્રત્યેક શક્તિ અને ભાવનાના વિકાસ પર દૃષ્ટિ રાખવી એ જરૂરનું છે. ધન મેળવતાં આવડ્યું, તો દાન કરતાં યે આવડ્યું જોઈએ; દાન માટે પ્રસિદ્ધિ મળી હોય

તેજે ગુપ્તદાનમાં પારંગતતા મેળવવી જોઈએ. ધન ઉપર પ્રેમ કરતાં આવડ્યો, તો મનુષ્ય ઉપર પણ પ્રેમ કરતાં આવડ્યો જોઈએ. એમ ઉત્તરોત્તર આગળ જ ધસતું ધટે છે.

પૃષ્ઠ ૧૧ : સિદ્ધાર્થની સિક્ષાવૃત્તિ—સ્નાનાદિક શૌચવિધિ, પવિત્રપણે કરેલાં સાત્ત્વિક અન્ન-જળ, વ્યાયામ, એ સર્વેનું ફળ ચિત્તની પ્રસન્નતા, જાગૃતિ અને શુદ્ધિ એ છે. નાદવાદી પ્રસન્નતા લાગે છે, જાંઘ લોડી જાય છે, સ્થિરતા આવે છે અને કુટલોક સમય જાણે તહેવારનો દિવસ હોય એવી પવિત્રતા લાગે છે એવો સર્વેને અનુભવ હશે જ. આવું જ પરિણામ શુદ્ધ અન્ન, વ્યાયામ વગેરેનું થાય છે. આ માટે જ સ્નાનાદિક શૌચના અને જોજન, વ્યાયામ વગેરેના નિયમોનું મદત્ત્વ છે. આજીજીજીનું વાતાવરણ પોતાના શરીર અને મન ઉપર ખરાબ અસર ન કરી શકે એટલા માટે આ સર્વ નિયમોનું પાલન છે.

પણ એ વસ્તુ જ્યારે જુલાઈ જાય ત્યારે એ નિયમોનું પાલન જ જીવનનું સર્વસ્વ થઈ બેસે છે; સાધન એ જ સાધ્ય થઈ જાય છે, અને એમ થાય ત્યારે ઉન્નતિ તરફ સઘ જનાર જીવનનૌકા પર એ નિયમો જમીન સુધી પહોંચેલા લંગર જેવા થઈ પડે છે. પછી એમાંથી છૂટવા ઇચ્છનાર માણસ એને સાવ તોડી નાંખે એમ પણ બને.

વળી, આ નિયમો એ કુસંસ્કાર, અપ્રસન્નતા, અજાગૃતિ વગેરે સામે કિલ્લારૂપ છે. જે વખતે કિલ્લામાંથી બહાર પડી લડવાની લાયકાત આવી હોય, ત્યારે એમાં પડી રહેતું ભાર રૂપ જ લાગે. તેમ, જ્યારે મૈત્રી, કરુણા, સમતા વગેરે ઉદાત્ત ભાવનાઓથી ચિત્ત ભરાઈ જાય, ત્યારે એ નિયમોનું પાલન પ્રસન્નતા વગેરે ન લાવતાં ઉદ્દેશ જ કરાવે. એ મનુષ્ય એ કિલ્લામાં કેમ ભરાઈ રહી શકે ?

ચિત્તની પ્રસન્નતા એટલે વિષયોનો આનંદ નહિ. ભોગવિલાસથી કેટલાકનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે. ચાહ, ખીડી, દારૂ વગેરેથી કેટલાકનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે અને શુદ્ધિ ભગ્યત થાય છે; કેટલાક મિષ્ટાન્નોથી પ્રસન્ન થઈ જાય છે. પણ આ પ્રસન્નતા ખરી નથી, એ વિદ્યારોનો દ્વણિક આનંદ છે. મન ઉપર કંઈ ભોળે ન હોય, કામમાંથી પરવારી ધીક આરામ લેતા હોઈએ, તે વખતે જેવો અકૃત્રિમ સ્વાભાવિક આનંદ હોય છે તે પ્રસન્નતા સદૃશ છે.

પૃ૦ ૧૨ : સમાધિ—આ શબ્દથી સામાન્ય રીતે લોકો એમ સમજે ■ કે માણુને રોડી દઈને લગિા વખત સુધી સખવત્ રહેવું તે, અમુક એક વસ્તુ અથવા વિચારની ભાવના કરતાં કરતાં એવી સ્થિતિ થઈ જાય કે જેમાં દેહનું જ્ઞાન ન રહે, શ્વાસો-ચ્છ્વાસ ધીમે અથવા બંધ પડી જાય અને કેવળ એ વસ્તુ અથવા વિચારનું જ દર્શન થાય—એને સમાધિ શબ્દથી જાણખવામાં આવે છે.

ઉપર કહેલી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગને હઠયોગ કહે છે. સિદ્ધાર્થે કાશ્માગ અને ઉદ્ધક દ્વારા આ હઠયોગની સમાધિ પ્રાપ્ત કરી હોય એમ માણુમ પડે છે. આવા પ્રકારની સમાધિથી સમાધિકાળમાં સુખ અને શાન્તિ હોય છે. એ ઊતરી જાય એટલે જેવો બોળે માણુસ તેવો જ એ.

પણ સમાધિ શબ્દ આ એક જ અર્થમાં વપરાતો નથી. અને સિદ્ધાર્થે પોતે જે સમાધિયોગની પોતાના શિષ્યોને લક્ષામણુ કરી છે, તે આ હઠયોગની સમાધિ નહિ. જે વસ્તુ અથવા ભાવનાની સાથે ચિત્ત એવું તદ્રૂપ થઈ ગયું હોય કે એના સિવાય એ બોલું કશું દેખ્યા છતાં લેખી જ શકે નહિ અથવા સર્વત્ર એને જ જુએ તે વિષયમાં ચિત્તની સમાધિદશા કહેવાય. મનુષ્યની જે સ્થિતિ ભાવના હોય, જે ભાવના કરતાં એ

કદી નીચે ઉતરતો ન હોય, તે ભાવનામાં એની સમાધિ છે એમ સમજવું. સમાધિ શબ્દનો ધાત્વર્થ પણ આ જ છે. ઉદાહરણથી આ વિશેષ સ્પષ્ટ થશે.

સોબી મનુષ્ય જે જે વસ્તુને ભુજે તેમાં ધનને જ ખોળે છે. ઉકરડો હોય કે રસાળ જમીન હોય, નાનકડું ફૂલ હોય કે સોનામટોર હોય, એ એમાંથી ફટકું ધન પ્રાપ્ત થાય એજ તકિ છે. જે દિશાએ એ નજર નાંખે તે દિશામાંથી એ ધનપ્રાપ્તિનો સંભવ શોધે છે. એને આખું જગત ધનરૂપે જ ભાસે છે. બેડતાં પક્ષીનાં પીંજાંઓ, જાતજાતનાં પતંગિયાં, દુવા-વાળા ટેકરીઓ, નહેર ખણી શકાય એવી નદીઓ, તેલ કાઢી શકાય એવા કૂવાઓ, પુષ્કળ લેડો ન્યાં જતા હોય એવાં તીર્થસ્થાનો—સર્વેને એ ધનપ્રાપ્તિનાં સાધન રૂપે ઉત્પન્ન થયેલાં હોય એમ માને છે. આવી ચિત્તની દશાને લોભસમાધિ કહી શકાય.

કાંઈ રસાયનશાસ્ત્રી જગતમાં ન્યાં ત્યાં રસાયનિક પ્રિયાઓના જ પરિણામ રૂપે બધું થયેલું ભુજે છે. એ ચરીરમાં, કાંડમાં, પથ્થરમાં, આકાશમાં સર્વત્ર રસાયનનો જ ચમત્કાર ભુજે છે. એમ કહી શકાય કે એની રસાયનમાં સમાધિ થઈ છે.

કાંઈ મનુષ્ય ન્યાં ત્યાં હિંસાથી જ જગત ચાસતું ભુજે છે. મોટો જીવ નાનાને મારીને જ જીવે છે એમ એ સર્વત્ર નિહાળે છે. ‘બળિયાને જ જીવવાનો અધિકાર છે’ એવો નિયમ એ દુનિયામાં દેખે છે. એને હિંસાભાવનામાં સમાધિ થયેલી ગણાય.

વળી, કાંઈ બીજો માણસ આખું જગત ત્રેમના નિયમ ઉપર જ રચાયેલું ભુજે છે. દેવને એ અપવાદ રૂપે અથવા વિકૃતિ રૂપે પેખે છે. જગતનો શાશ્વત નિયમ—જગતને

ટકાવનારો નિયમ—પરસ્પર પ્રેમવૃત્તિ છે એમ જ એને દેખાય છે. એના ચિત્તની પ્રેમસમાધિ છે.

કાષ્ઠ બકત પોતાના ઇષ્ટ દેવની મૂર્તિને જ આશુઆશુમાં પ્રત્યક્ષવત્ દેખે છે. એની મૂર્તિને વિષે સમાધિ ગણાય.

એ રીતે જે ભાવનામાં ચિત્તની સ્થિરતા થઈ હોય તે ભાવનાની એને સમાધિ છે એમ કહેવાય.

દરેક મનુષ્યને આ રીતે કાષ્ઠ ને કાષ્ઠ સમાધિ છે. પણ જે ભાવનાઓ મનુષ્યની ઉન્નતિ કરનારી છે, એનું ચિત્ત શુદ્ધ કરનારી છે, એને સુખદુઃખથી પર દરી શાન્ત કરનારી છે, એ ભાવનાઓની સમાધિ અભ્યાસ કરવા જેવી કહેવાય. એવી સાત્ત્વિક સમાધિઓ જ્ઞાનશક્તિ, ઉત્સાહ, આરોગ્ય વગેરે સર્વેને વધારવાવાળી છે. એ બીજાને પણ આશીર્વાદ રૂપ થઈ પડે છે. એમાં સ્થિરતા થવા પછી એમાંથી વ્યુત્થાન થતું નથી; એટલે, પછી નીચલી દલકી ભાવનામાં પ્રવેશ થતો નથી. એવી ભાવનાઓ તે મૈત્રી, કરુણા, મુહિતા, ઉપેક્ષા વગેરે વૃત્તિઓની છે. એક વાર સ્થિરપણે પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે મિત્રભાવના બંધાય, પછી એમાંથી જતરીને હિંસા કે દ્વેષ થાય જ નહિ. આવી ભાવનાઓ અને શીલોના અભ્યાસથી મનુષ્ય શાન્ત અને સત્યના દ્વાર સુધી પહોંચે છે. ભાવનાઓના આ પ્રમાણેના ઉત્કર્ષ વિનાની હકયોગની સમાધિ વિશેષ રૂળ આપનારી નથી. એવા પ્રકારના સમાધિલાભ માટે ભૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ઘણી સુદ્ધ સૂચનાઓ છે.

પૃ૦ ૧૮: સમાજસ્થિતિ—ખરું જોતાં, પ્રત્યેક કાળમાં ત્રણ જાતના માણસો હોય છે: એક, પ્રત્યક્ષ નાશવંત જગતને ભોગવવાની તૃષ્ણાવાળા; બીજા, મરણ પછી એવા જ પણ કાલ્પનિક હોવાથી વિશેષ રમ્ય લાગતા જગતને ભોગવવાની તૃષ્ણાવાળા; એ કાલ્પનિક ભોગો માટે કાલ્પનિક દેવોની અથવા ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા

પુરોહિતે કૃપનાથી પોતા કરતાં વિગતીય સ્વરૂપ આપીને તેની ઉપાસના કરે છે.) ત્રીજા, મોક્ષની વામનાવાળા— એટલે પ્રત્યક્ષ સુખદુઃખ, દર્શશોકમાંથી મુક્તિ ઇચ્છવાવાળા નહિ, પણ જન્મમરણની ઘટમાળમાંથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છાવાળા.

એથી એમાં, સંત પુરોહિત, પ્રત્યક્ષ જનનમાંથી ભોગ ભાવનાનો નાશ કરી, તેમ જ મરણ પછી ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છાનો પણ નાશ કરી, તથા જન્મમરણની પરંપરાના બંધથી ઉત્પન્ન થતી મોક્ષવાસનાને પણ છોડી, જે સ્થિતિમાં જે સમયે હોય તે સ્થિતિને શાન્તિપૂર્વક ધારણ કરવાવાળા હોય છે. એ પણ પ્રત્યક્ષને જ પૂજવાવાળા છે, પણ એમાં એમને ભોગવૃત્તિ નથી; કેવળ મૈત્રી, કરુણા કે મુદિતાની જ વૃત્તિથી એ પ્રત્યક્ષ ગુરુ અને ભૂત-પ્રાણીને પૂજે છે.

આ પ્રત્યેક ઉપાસનામાંથી મનુષ્યને પસાર થવું પડે છે. કેટલા વખત સુધી એ એક જ ભૂમિકામાં ટકે એ એની વિવેકદૃશા ઉપર અવલંબીને રહે છે.

પૃ૦ : ૨૧ : શરણુત્થ—શુદ્ધે શુદ્ધે નામે આ ‘શરણુત્થ’ને પ્રત્યેક સંપ્રદાયે મદ્દિમા સ્વીકાર્યો છે. એનું કારણ એ છે કે એ શરણુત્થ સ્વાભાવિક જ છે. ગુરુમાં નિષ્ઠા, સાધનામાં નિષ્ઠા અને ગુરુભાષણમાં પ્રીતિ અથવા સંતસમાગમ એ ત્રિપુટી વિના કાઈ પુરુષની ઉત્તિ થતી નથી. જૈનશરણુત્થની પાછળ આ જ ભાવના રહી છે. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં આ જ ત્રણ ભાવનાને નિશ્ચય (સદ્ગુણનંદ સ્વામીમાં નિષ્ઠા), નિયમ (સંપ્રદાયના નિયમોનું પાલન) અને પણ (સત્સંગીઓ માટે બંધુભાવ) એ નામેથી સંબોધી છે.

શુદ્ધં શરણં ગચ્છામિ । એ શરણુની ચથાર્થતા તે વાસ્તવિક રીતે શુદ્ધ પ્રત્યક્ષ હતા ત્યારે જ હતી. પોતાના

ગુરુની પૂર્ણતા વિષે દૃઢ શ્રદ્ધા ન હોય તો શિષ્ય ચઢી ચડે જ નહિ. જ્યાં સુધી અજ્ઞાનિષ્ઠ સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ ન થાય, ત્યાં સુધી જ મુમુક્ષુને કાઈ દેવાદિકને વિષે કે જૂતકાળના અવતારોની ભક્તિમાં રસ લાગે છે. ગુરુપ્રાપ્તિ બાદ ગુરુ એ જ પરમ દેવત—પરમેશ્વર બને છે. વેદ ધર્મોમાં, એટલે અનુભવ અથવા જ્ઞાનના આધારે રચાયેલા સર્વે ધર્મોમાં, ગુરુને જ શ્રેષ્ઠ દેવત ગણેલું છે.

પણ જ્યારે જ્યારે કોઈ ગુરુ સંપ્રદાય સ્થાપી જાય છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ ગુરુની ઉપાસનામાંથી ‘પરોક્ષ અવતાર કે દેવની ઉપાસનામાં એ સંપ્રદાય ભિન્ન પડે છે. કાળે કરીને આઘ સ્થાપક પરમેશ્વરનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને એ આપણો તારક કે એવી શ્રદ્ધાના પાયા ઉપર સંપ્રદાયની રચના થાય છે. ત્યાર પછી આ પ્રથમ શરણુની ભાવના છોડી જ સ્વરૂપ પકડે છે.

આ ત્રણ શરણુ આધ્યાત્મિક માર્ગમાં જ ઉપકારી છે એમ માનવાનું નથી. કાઈ પણ સંસ્થા કે પ્રવૃત્તિ, નેતા કે આચાર્યને વિષે શ્રદ્ધા, એના નિયમોનું પાલન અને એમાં જોડાયેલા ખીજા જનો પ્રત્યે બહુભાવ વિના ચક્રસ્વી ચક્ર શક્તી નથી. ‘પોતાની સંસ્થાનું અભિમાન,’ એ શબ્દોમાં આ ત્રણ ભાવનાઓ જ પરોવાયેલી છે; અને તેથી ઉપર કહ્યું છે કે આ શરણુત્રય સ્વાભાવિક છે.

હાલના કાળમાં ગુરુભક્તિ વિષે ઉપેક્ષા કે અનાદરની વૃત્તિ ફેટલેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. ઉન્નતિની મજા રાખનારે એ વૃત્તિને સ્વીકારી લેવાની લાલચમાં પડવું ન જોઈએ. આર્યાવર્તના ધર્મો અનુભવના માર્ગો છે. અનુભવો મદી પણ વાણીથી બરાબર બતાવી શકાય નહિ.

પુસ્તકો એથી પણ ઓછું જતાવે. પુસ્તકોથી જ સર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું હોય તો વિદ્યાર્થીને મૂળાક્ષર, બારાખડી અને સો કે દહાસર સુધી આંકડા શીખવી શાળાઓ બંધ કરી શકાય. પણ પુસ્તક કદી શિક્ષકની અવેજી લઈ શકે જ નહિ; તેમ શાઓ અનુભવ લીધેલા સંતની તોલે આવી શકે જ નહિ.

વળી, ભક્તિ—પૂજ્યભાવ, આદર—એ મનુષ્યની એક સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે. થોડેપણે અંશે સર્વેમાં એ રહેલી છે. જેમ જેમ એ પરોક્ષ અથવા કદપનાઓમાંથી નીકળી પ્રત્યક્ષમાં ઊતરે તેમ તેમ તે પૂર્ણતાની વધારે સમીપ. એવી પ્રત્યક્ષ ભક્તિની બૂખ પૂરેપૂરી જીવડે અને તેની તૃપ્તિ થાય ત્યાર પછી જ નિરાલસ શાન્તિની દશાએ પહોંચાય. ગુરુભક્તિ સિવાય એ બૂખની પૂરેપૂરી તૃપ્તિ થઈ શકતી નથી. માતા-પિતા પ્રત્યક્ષપણે પૂજ્ય છે, પણ તેમને વિશે અપૂર્ણતાનું જ્ઞાન હોવાથી એમની સારીપેટે ભક્તિ ક્યાં જાદ પણ ભક્તિની બૂખ રહી જાય છે. અને તેને ભાંગવા જ્યાં સુધી સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી મનુષ્યને પરોક્ષ દેવાદિકની સાધનાનો આશ્રય લેવો પડે છે, એ રીતે ગુરુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક છે કે નહિ એ વિચારને બાલુએ રાખીએ તોપણ એમ કહી શકાય કે એના વિના મનુષ્યની ભક્તિની ભાવનાનો પૂર્ણ વિકાસ થઈ ત્યાર પછીની ભાવનામાં પ્રવેશ થઈ શકે નથી.

૫૦૩૦ : વર્ણની સમાનતા:—સમાજમાં વર્ણવ્યવસ્થા હોવી એ એક વસ્તુ છે, અને વર્ણમાં જિંચનીયપણાનું અભિમાન હોવું એ બીજી વસ્તુ છે. વર્ણવ્યવસ્થા સામે કોઈ સતોએ વાંધો લીધો નથી. વિદ્યાની, શાસ્ત્રની, અર્થની કે દુનિયાની ઉપાસના કરવાવાળા પુરુષોના સમાજમાં જુદાં જુદાં કર્મો હોય એમાં કોઈને વાંધો લેવાપણું ન હોય; પણ એ કર્મને લીધે જ્યારે જિંચનીયના બેદો પાડી વર્ણનું અભિમાન

ધારવામાં આવે, ત્યારે સંતો એની સામે કટાક્ષ કરે જ છે. એ અભિમાન સામે પોકાર ઉઠાવનાર માત્ર ધુદ્ધ જ નથી. શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ, તુકારામ, વલ્લભાચાર્ય, ચૈતન્યદેવ, નાનક, કબીર, નરસિંહ મહેતો, સદ્ગુણર્નદ સ્વામી વગેરે કોઈ પણ સંતો વર્ણના અભિમાનને વખોડ્યા વિના રહ્યા નથી. એમાંના ધણી-ખરાઓએ પોતાપૂરતાં તો વ્યાધુ-ફટિઓનાં બંધનો કાપી જ નાંખ્યાં છે. સર્વેએ એ ફટિઓને તોડાવવાનો આગ્રહ કર્યો નથી, એનાં બે કારણો હોઈ શકે. જે પ્રેમભાવનાના બળથી એમને પોતાને એ નિયમોમાં રહેવું અસકપ લાગ્યું, તે ભાવનાના વિકાસ વિના એ રિવાજોનો બંધ કશો ફાયદાકારક નથી તથા ફટિઓના સંસ્કારો એટલા બળવાન હોય છે કે એ સહેલાઈથી છૂટી શકતા નથી.

મહાવીર

‘ મહાવીર ’ વિષે ખુલાસો

‘ મહાવીર ’નું ચરિત્ર જોઈએ તેટલી વીગતોથી નથી લખી શક્યો એ માટે દિલગીર છું. ‘ ત્રિપટિચલાક્ર પુરુષ ’ માં એમનું જીવન વિસ્તારપૂર્વક છે; પણ એમાં આપેલાં વૃત્તાન્તોમાંથી કેટલાં સાચાં છે એ શંકાસ્પદ છે. ‘ આજીવક ’ વગેરેની વાતો એકતરફી અને સાંપ્રદાયિક ઝગડાથી રંગાયેલી લાગે છે. જૈન ધર્મનું હિન્દુસ્તાનમાં જે મહત્ત્વ છે તે જોતાં મહાવીર વિષે બહુ થોડી વિશ્વસનીય માહિતી મળી શકે છે એ શોચનીય છે.

જૈન ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનને સમજાવવું એ આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ નથી, એટલે એની ચર્ચામાં હું લીતર્યો નથી.

આ કારણથી ‘ મહાવીર ’ નો ભાગ બહુ ટૂંકો લાગે છે. છતાં જોટલું છે તેટલું એ મહાપુરુષને સાચા રૂપમાં દર્શાવે છે એમ હું માનું છું.

આ ભાગમાં પં. સુખલાલજી તથા શ્રી. રમણિકલાલ - મગનલાલ મોદીની મને જે સહાય મળી છે, તે માટે તેમનો આભારી છું.

કિ. ઘ. મ.

ગૃહસ્થાશ્રમ

૫૭ દેવના જન્મની ચોડા વર્ષ પહેલાં એ જ મગધ દેશમાં અને એ જ ઇલવાકુ કુળની.

એક શાખામાં જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર.

જન્મ

શ્રી મહાવીરનો જન્મ થયો હતો.

એમના પિતા સિદ્ધાર્થ સુત્રિયકુંડ નામે એક ગામના રાજા હતા. એમની માતાનું નામ ત્રિશલા હતું. તેઓ પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરે સ્થાપેલા જૈન ધર્મના અનુયાયી હતા.* મહાવીરનો જન્મ ચૈત્ર સુદ

* જૈન ધર્મ મહાવીર પહેલાંનો છે. કેટલો જૂનો છે એ કહેવું કઠણ છે, પણ મહાવીર પહેલાં પાર્શ્વનાથ તીર્થંકર મનાતા અને તેમનો સંપ્રદાય ચાલતો. ચોવીસ શુદ્ધ, ચોવીસ તીર્થંકરો અને ચોવીસ અવતારો : એમ બૌદ્ધ, જૈન અને શ્રાવણ ત્રણે ધર્મોમાં ગણના છે. આમાંની ચોવીસ શુદ્ધોની વાતો દાસ્પનિક જ જણાય છે. ગૌતમ શુદ્ધ પહેલાં બૌદ્ધ ધર્મ હોય એમ માનવા જેવું નથી. તીર્થંકરો અને અવતારો પૈકી ઋષ્યમદેવ જેવાં કેટલાંક નામો બને ધર્મોમાં સામાન્ય છે. તીર્થંકર નેમિનાથ શ્રીકૃષ્ણના કાકાના દીકરા હતા એમ જૈન માન્યતા છે. પણ આ બધી વાતોમાં ઐતિહાસિક આધાર કેટલો છે અને પાછળથી બેદી કાઢેલી વાતો કેટલી છે એ નક્કી કરવું કઠણ છે. ચોવીસની સંખ્યા કાષ્ઠક એક ધર્મે દસ્પનાયી સરુ કરી છે અને બીજાઓએ તેની દેખાડેખી કરી છે એમ જણાય છે.

તેરશને દહાડે થયો હતો. એમના નિર્વાણ કાળથી જૈન લોકોનો વીર સંવત ગણવામાં આવે છે અને તે વિક્રમ સંવત કરતાં ૪૭૦ વર્ષ જૂનો છે. નિર્વાણ સમયે મહાવીરનું વય ૭૨ વર્ષનું હતું એમ મનાય છે. એટલે એમનો જન્મ વિક્રમ સંવતની ૫૪૨ વર્ષ પૂર્વે થયેલો કહી શકાય.

૨. મહાવીરનું જન્મનામ વર્ધમાન હતું. એ નાનપણથી જ અત્યંત માતૃભક્ત* અને પ્રાણસ્વભાવ માતૃભક્તિ તથા સ્વભાવના હતા, અને વૈરાગ્ય તથા તપ તરફ રુચિવાળા હતા.

૩. વર્ધમાન બાલ્યાવસ્થામાં ક્ષત્રિયને છાજે એવી રમતોના ચે બહુ શોખીન હતા. એમનું પરાક્રમપ્રિયતા શરીર બિંધું અને બળવાન હતું અને એમનો સ્વભાવ પરાક્રમપ્રિય હતો. નાનપણથી જ બીકને તો એમણે કદી પોતાના હૃદયમાં સંધરી જ ન હતી. એક વાર આઠ વર્ષની ઉંમરે એ કેટલાક છોકરાઓ સાથે રમતાં રમતાં જંગલમાં જઈ ચડ્યા. ત્યાં એક ઝાડ નીચે એક ભયંકર સર્પ પડેલો હતો. બીજા છોકરાઓ એને જોઈને નાસભાગ કરવા લાગ્યા, પણ આઠ વર્ષના વર્ધમાને એક માળાની માફક એને બિંધો કરી દૂર ફેંકી દીધો.

* પાછળ “ માતૃભક્તિ ” વિષે નોંધ જુઓ.

૭. બેએક વર્ષ વીત્યા બાદ હવે સંસારમાં રહેવાનું

પ્રયોજન નથી એમ વિચારી જે
જુલ્યામ

સંન્યાસજીવન માટે એમનું ચિત્ત તલ-
પાપડ થઈ રહ્યું હતું, તે સ્વીકારી લેવાનો એમણે
નિશ્ચય કર્યો. એમણે પોતાની સર્વ સંપત્તિનું દાન
કરી દીધું. કેશલેચન કરી, માત્ર એક વસ્ત્ર રાખી,
રાજ્ય છોડી તપ કરવા માટે તે ચાલતા થયા.

૮. દીક્ષા લીધા પછી એ આલ્યા જતા હતા, એટલામાં

એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ એમની પાસે આવી
વસ્ત્રાર્પણ

શિક્ષા માગવા લાગ્યો. વર્ધમાન પાસે
પહેરેલા વસ્ત્ર સિવાય કશું રહ્યું ન હતું, એટલે એનો જ
અરધો ભાગ કરી એણે એ બ્રાહ્મણને આપી દીધો.
બ્રાહ્મણે પોતાને ગામ જઈ એના છોડા અંધાવવા માટે
એ વસ્ત્ર એક તૂણનારને આપ્યું. તૂણનારે વસ્ત્ર મૂલ્યવાન
છે એમ જોઈ બ્રાહ્મણને કહ્યું: “જો આનો બાકીનો
અડધો ભાગ મળે તો એ વર્તી ન શકાય એવી
રીતે જોડી દઉં. એ વસ્ત્રને પછી વેચવાથી ભારે
કિંમત ઉપજશે, અને તે આપણે સરખે ભાગે વહેંચી
લઈશું.” આથી લોભાઈ બ્રાહ્મણ પાછો વર્ધમાનને
ચોંધવા નીકળી પડ્યો.

૩. એમના જીવનના આ ભાગનો વિગતવાર અહેવાલ
આપવો આ સ્થળે અશક્ય છે. એમાંના
નિશ્ચયો

કેટલાક પ્રસંગોનો જ ઉલ્લેખ કરી શકાશે.

એમણે સાધનાકાળમાં વર્તનના કેટલાક નિશ્ચયો કરી
રાખ્યા હતા. તેમાં પહેલો નિશ્ચય એ હતો કે પરસહાયની
અપેક્ષા રાખવી નહિ, પણ પોતાના પુરુષાર્થ અને ઉત્સાહ-
થી જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મોક્ષ મેળવવો. બીજાની મદદ વડે
જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે જ નહિ એવો એમનો અભિપ્રાય હતો.
એમનો બીજો ઠરાવ એ હતો કે જે જે ઠાંઈ ઉપસર્ગો*
તથા પરિપહોx આવી પડે તેમાંથી બચવાનો પ્રયત્ન
કરવો નહિ. એમનો એવો અભિપ્રાય હતો કે ઉપસર્ગો
અને પરિપહો સહન કરવાથી જ પાપકર્મોનો ક્ષય
થાય છે અને ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે. દુઃખમાત્ર પાપ
કર્મનું ફળ છે, અને તે આવી પડે ત્યારે એને દૂર
કરવા યત્ન કરવો તે આજનું દુઃખ માત્ર લવિધ્ય
પર ઠેલવા જેવું છે. એ ફળોને ઠી પણ લોગવ્યા
વિના છૂટકો થતો જ નથી.

૪. આ કારણથી આ બાર વર્ષ એમણે એવાં પ્રદેશોમાં
વહેલા ઉપસર્ગો ફરી ફરીને ગાળ્યાં કે જ્યાં એમને
અને પરિપહો અધિકમાં અધિક કષ્ટ પ્રાપ્ત થાય.
જ્યાંના લોકો ફર, આતિથ્ય-
હીન, સંતદ્રોહી, ગરીબને ત્રાસ દેનારા, નિષ્કારણ

* અન્ય પ્રાણીઓએ કરેલાં વિધો અને ક્લેશો.

x નૈસર્ગિક આપત્તિઓ.

પરપીડનમાં આનંદ માનનારા દોષ ત્યાં એ બદલી
 બૂઝીને જતા. એવા લોકો એમને મારના, બૂખ્યા
 રાખના, એમની ઉપર કુનરાં છોડના, રસ્તામાં
 અવટિત મરકરી કરતા, એમની સમગ્ર બીજાત્ર્ય
 વર્તન ચલાવના અને એમની સાધનામાં વિધિ
 નાંખના. કેટલીક જગ્યાએ એમને ટાક, તડકો,
 વંટોળિયા, વરસાદ વગેરે નૈસર્ગિક વિટંબણાઓ
 તથા સૂર્ય, વાયુ વગેરે દિગ્ગંધ પ્રાણીઓ તરફથી પણ
 બારે આપત્તિઓ વેઠવી પડી. આ બાર વર્ષનો
 અહેવાલ આ ઉપસર્ગો અને પરિપક્વોનાં કહેણાજનક
 વર્ણનોથી ભરાર્થ બન્ય છે. જે ધૈર્ય અને શમાની
 વૃત્તિથી એમણે એ સર્વે સદીલીધાં તેથી સ્વાભાવિક
 રીતે જ આપણું હૃદય એમની તરફ આદરભાવે
 ખેંચાય છે. સૂર્ય જેવાં વેરને ન બૂલનારાં પ્રાણીઓ
 પણ એમની અહિંસાવૃત્તિના પ્રભાવ તળે આવી
 વૈરભાવ છોડી દેતાં. પણ મનુષ્ય ઘણીવાર સૂર્ય અને
 વાયુ કરનાં એ વિશેષ પરપીડક થતો એમ એમનું
 જીવન વૃત્તાન્ત બતાવે છે.

૫. એકવાર મહાવીર મોરાક નામે ગામ પાસે

આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એમના
 કેટલાક પ્રતિગોષ્ઠિ પિતાના એક મિત્ર કુલપતિનો આશ્રમ
 મોરાક ગામ હતો. એણે મહાવીરને પોતાના
 આશ્રમમાં એક ઝૂંપડી બાંધી ચાતુર્માસ સાધના
 કરવા વિનંતિ કરી. ઝૂંપડી ઘાસની બનાવેલી હતી.

વરસાદે હજી મંડાણુ કર્યું ન હતું. એક દિવસ કેટલીક ગાયો આવી અને એમનાં તથા બીજા તાપસોનાં ઝૂંપડાં આઈ જવા લાગી. અન્ય તાપસોએ તે ગાયોને લાકડી વતી હાંધી કાઢી, પણ મહાવીર તે પોતાના ધ્યાનમાં જ સ્થિર બેસી રહ્યા. આવી નિઃસ્પૃહતા બીજા તાપસોથી અમાઈ નહિ, અને તેથી એમણે કુલપતિ પાસે જઈ મહાવીરે પોતાની ઝૂંપડી ખવાડી દેવાની વાત કરી. કુલપતિએ મહાવીરને બેઠરાકારી માટે કપડો આપ્યો. આથી મહાવીરે વિચાર્યું કે પોતાને લીધે અન્ય તાપસોમાં

પંથવતો અપ્રીતિ થાય માટે એમણે ત્યાં રહેવું ઉચિત નથી. તે જ સમયે એમણે

નીચેનાં પાંચ વ્રત ધારણ કર્યાં: (૧) જ્યાં બીજાને અપ્રીતિ થાય ત્યાં વસવું નહિ; (૨) જ્યાં રહેવું ત્યાં સદા કાયોત્સર્ગ* કરીને જ રહેવું; (૩) સામાન્ય રીતે મૌન રાખવું; (૪) હાથમાં જ ભોજન કરવું; અને (૫) ગૃહસ્થનેા વિનય કરવો નહિ.*

સંન્યાસ લેતાં જ એમને બીજાના મનની વાત

* કાયોત્સર્ગ=કાયાનો ઉત્સર્ગ. શરીરને પ્રકૃતિને સ્વાધીન કરીને ધ્યાનસ્થ રહેવું. એના રક્ષણ માટે કોઈ જાતના કૃત્રિમ ઉપાયો—જેવા કે ઝૂંપડી આધવી, કામળી એદવી, તાપવું વગેરે—લેવા નહિ.

* પોતાની જરૂરિયાતો માટે ગૃહસ્થના હપર અવલંબીને ન રહેવું, અને એના કાલાવાલા ન કરવા.

જાણી લેવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ. એ સિદ્ધિને એમણે કાંઈક ઉપયોગ પણ કર્યો.

૬. એ વર્ષને અન્તે જ એકવાર એક છોડામાંથી જતાં એમનું બાકી રહેલું અડધું વસ્ત્ર દિવંતર દશા કાંટામાં ભરાઈ ગયું. જે છૂટી ગયું તે ઉપયોગી નહિ જ હોય એમ માની લઈ મહાવીર ત્યાંથી આગળ ચાલતા થયા. પેલા જાણણે આ કટકો ઉપાડી લીધે.

મહાવીર આ દિવસથી પોતાના અન્તકાળ મુખી વસ્ત્ર સહિત* દશામાં રૂપ્યા.

૭. મહાવીરને સૌથી વધારે કનડગત અને કુર વર્તન લાડ+ નામના પ્રદેશમાં મળ્યાં હતાં એમ કહેવાય છે. ત્યાંના લોકો અત્યંત આમુરી છે એમ જાણીને જ મહાવીર ત્યાં ધણે વખત રૂપ્યા હતા.

* અત્યાર મુખી મહાવીર સામ્બર-વસ્ત્ર સહિત-હતા, હવે નિરમ્બર થયા, આને લીધે જેનોમા મહાવીરની ઉપાસનાના બે બેઠા પડી ગયા છે. જે વસ્ત્ર સહિત મહાવીરની ઉપાસના કરે છે તે શ્વેતામ્બર, જે નિર્વાસ ઉપાસના કરે છે તે દિગમ્બર. દિગમ્બર જેન સાધુઓ હવે કવચિત જ હોય છે.

+ આને કેટલાક 'લાટ' સમજે છે અને તે ગૂજરાતમાં એમ માને છે, પણ એ નામસાદરશથી થયેલી ખાનતિ છે. ખરી રીતે અત્યારે જે 'રાડ' નામનો (મુર્શીદાબાદ, અલ્હમગંજ જેમાં આવે છે ને લાગીરથીના કિનારા પાસેના ખંગાલ એ) ભાગ તે જ 'લાડ' છે.

૮. મહાવીર પ્રસિદ્ધિને દૂર જ રાખવા ઇચ્છતા તપનો પ્રભાવ હોય એમ વર્તતા. કોઈ ઠેકાણે લાંબો વખત સુધી રહેતા નહિ. જ્યાં માનનો સંભવ જણાય ત્યાંથી ચાલી નીકળે. એમના ચિત્તને હજી શાન્તિ ન હતી. છતાં લાંબા કાળની તપશ્ચર્યાનો સ્વાભાવિક પ્રભાવ લોકો ઉપર પડવા લાગ્યો, અને અનિચ્છા છતાં ધીમે ધીમે એ પૂજનીય થતા ચાલ્યા.

૯. આ રીતે બાર વર્ષ વીતી ગયાં. બારમે વર્ષે છત્રો ઉપસર્ગ એમને સૌથી ભારે ઉપસર્ગ થયો. એક ગામમાં એક ઝાડ તળે એ ધ્યાનસ્થ થઈ બેઠા હતા એટલામાં એક ભરવાડ બળદોને ચરાવતો ત્યાં આવ્યો. એને કાંઈક કામ યાદ આવવાથી બળદની સંભાળ મહાવીરને કરી એ ગામમાં પાછો ગયો. મહાવીર ધ્યાનસ્થ હોવાથી એમણે ભરવાડનું કહેલું કશું સાંભળ્યું નહિ. પણ એમના મૌનનો અર્થ ભરવાડે સમ્મતિ તરીકે માની લીધો. બળદ ચરતા ચરતા દૂર ચાલ્યા ગયા. થોડી વારે ભરવાડ આવીને જુએ છે તો બળદ ન મળે. એણે મહાવીરને પૂછ્યું, પણ એમણે ધ્યાનસ્થ હોવાથી કશું સાંભળ્યું નહિ. આથી ભરવાડને મહાવીર ઉપર ખૂબ ક્રોધ ચડ્યો, અને એણે એમના કાનમાં એક બાતની ભરકર શિખા કરી.* એક વૈદ્ય

* કાનમાં ખૂંટીઓ મારી એમ મૂળમાં કહ્યું છે. કાંઈ પણ સખ્ત ઇબ્ત કરી એટલું નક્કી.

મદાવીરના દાન સાથે કર્યા, પણ એ ઈન્ન એટલી
વેદનાબરી હતી કે આટલા ધૈર્યવાન મદાવીરથી પણ
વૈદ્યની શસ્ત્રક્રિયા વળતે ચીમ પાડી દેવાઈ હતી.

૧૦. આ ઉલ્લેખ ઉપસર્ગ સદન કર્યા બાદ, બાર
બોધમાસિ 'વર્ષના કઠોર તપને અન્તે વૈશાખ
શુદ્ધ દશમને દિવસે લામ્બક નામે
ગામની પાસેના એક વનમાં મદાવીરને જ્ઞાન ઉપાસ્યું,
અને એમના ચિત્તને ચાન્તિ થઈ.

ઉપદેશ

૧ મહાકે ગામથી જ મહાવીરે પોતાનો ઉપદેશ શરૂ કર્યો. ઈર્મથી જ બંધન અને મોક્ષ થાય છે, અહિંસા, સત્ય, પ્રજ્ઞાચર્ય, અસ્તેય અને અપરિચ્છેદ એ મોક્ષનાં સાધનો છે. એવો જીમના પહેલા ઉપદેશનો સાર હતો.

૨. સર્વ ધર્મનું મૂળ દયા છે. પણ દયાના પૂર્ણ દશ સદર્શો ઉત્કર્ષ માટે ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા, પવિત્રતા, સંયમ, સંતોષ, સત્ય, તપ, પ્રજ્ઞાચર્ય અને અપરિચ્છેદ એ દશ ધર્મો સેવવા લોઈએ. આનાં કારણ અને લક્ષણો નીચે મુજબ છે:—

(૧) ક્ષમા રહિત માણસ દયાનું સારી રીતે પાલન નથી કરી શકતો; તેથી જ ક્ષમા કરવામાં તત્પર છે તે ધર્મને ઉત્તમ રીતે સાધી શકે છે.

(૨) સર્વ સદ્ગુણો વિનયને આધીન છે; અને વિનય નમ્રતાથી આવે છે; જે પુરુષ નમ્ર છે તે સર્વગુણસંપન્ન થાય છે.

(૩) સરલતા વિના કોઈ પુરુષ શુદ્ધ થઈ શકતો નથી. અશુદ્ધ જીવ ધર્મ પાળી શકતો નથી. ધર્મ વિના મોક્ષ નથી અને મોક્ષ વિના સુખ નથી.

(૪) માટે સરલતા વિના પવિત્રતા નથી, અને પવિત્રતા વિના મોક્ષ નથી.

(૫-૬) વિષયમુખના ત્યાગથી નેણે ભય તથા રાગ-દ્વેષને તત્ત્વા છે એવા ત્યાગી પુરુષ નિર્ભંચ (સંયમી અને સંતોષી) કહેવાય છે.

(૭) તન, મન અને વચનની એકતા રાખવી, અને પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ વચનનો ઉચ્ચાર કરવો એ ચાર પ્રકારનું સત્ય છે.

(૮) ઉપવાસ, આહારમાં બે-ચાર દોઝિયા ઊણાં રહેવું, આછવિકાનો નિયમ, રસત્યાગ, શીતોષ્ણાદિ સમ-વૃત્તિથી સહેવાં અને સ્થિરાસને રહેવું એ છ પ્રકારનું બ્રાહ્મ તપ છે. પ્રાયશ્ચિત્ત, ધ્યાન, સેવા, વિનય, કાયો-ત્સર્ગ અને સ્વાધ્યાય એ છ પ્રકારનું અક્યન્તર તપ છે.

(૯) સંપૂર્ણ સંયમપૂર્વક મન, વચન અને કાયા વટે રહેવું એ વ્રતસ્યર્થ છે.

(૧૦) નિઃસ્પૃહતા એ જ અપરિશ્કૃષ્ટ છે.

આ દશ ધર્મોના સેવનથી આપોઆપ ભય, રાગ અને દ્વેષ નાશ પામે છે અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૩. શાન્ત, દાન્ત, મત નિયમમાં સાવધાન અને

સ્વાભાવિક ઉન્નતિપન્થ વિશ્વવત્સલ મોક્ષાર્થી મનુષ્ય નિષ્કપટ-પણે જે જે ક્રિયા કરે તેથી શુણ્ણી વૃદ્ધિ થાય છે. જે પુરુષની શ્રદ્ધા

પવિત્ર છે તેને શુભ અને અશુભ મન્ને વસ્તુઓ શુભ વિચારને લીધે શુભ રૂપે જ દ્રશ્ય આપે છે.

૪. હે મુનિ,* જન્મનાં અને જરાનાં દુઃખ જો.

તને જોમ મુખ પ્રિય છે તેમ સર્વે

અદિસા જીવોને મુખ પ્રિય છે જોમ વિચારી,

પરમો ધર્મઃ કોઈ પણ જીવને મારીશ નહિ અને

ખીજા પાસે મરાવીશ નહિ. લોકોનાં

દુઃખોને બાણનાર સર્વે રાત્રી પુરુષોએ મુનિઓને,

ગૃહસ્થોને, રાગીઓને, ત્યાગીઓને, લોગીઓને અને

યોગીઓને આવો પવિત્ર અને શાશ્વત ધર્મ કહ્યો

જે કે 'કોઈ પણ જીવને હણવો નહિ, તેના પર

હંકુમત અલાવવી નહિ, તેને કબજે કરવો નહિ

અને તેને હેરાન કરવો નહિ.' પરાક્રમી પુરુષ સંકટો

પડતાં પણ દયા છોડતો નથી.

૫. હે મુનિ, અંદર જ યુદ્ધ કર; ખીજાં

દારુણતમ કુલં બહારનાં યુદ્ધની શી જરૂર છે? યુદ્ધની

આવી સામગ્રી મળવી ઘણી મુશ્કેલ છે.

૬. વિવેક હોય તો ગામમાં રહેતાં પણ ધર્મ

વિવેક એ જ છે અને જંગલમાં રહેતાં પણ ધર્મ

અરે સાચો છે. વિવેક ન હોય તો જન્મે નિવાસ

અધર્મ રૂપ જ છે.

* મુનિ એટલે વિચારશીલ પુરુષ.

૭. મદાવીરનો સ્થાદ્વાદ તત્ત્વચિત્રનમાં મોટામાં

મોટો ફાળો ગણાય છે. વિચારમાં સમ-
સ્થાદ્વાદ તોલપણ આચવણું કડબમાં કડબ

કામ છે. મોટા મોટા વિચારકો પણ કોઈ વિષયનો વિચાર કરવા બેસે ત્યારે પોતાના પૂર્વમદોષી દોરાઈ જાય છે અને એક બાજુએ ખેંચાઈ જાય છે. વસ્તુતઃ જગતના સર્વે વ્યવહાર્ય સિદ્ધાન્તો અમુક મર્યાદામાં કે અર્થમાં જ સાચા હોય છે. એથી જુદી મર્યાદામાં કે જુદા અર્થમાં એથી જિલ્લા સિદ્ધાન્ત સાચા થાય એમ બને. દા. ત., ‘સર્વે જીવો સમાન છે,’ એ એક મોટો વ્યવહાર્ય સિદ્ધાન્ત છે. પણ વ્યવહારમાં મૂકવા જતાં જ એ સિદ્ધાન્ત મર્યાદિત થઈ જાય છે. ઉદાહરણાર્થ, ગર્ભ કે માતા બેમાંથી એકને જ બચાવી શકાય એમ હોય, દરિયાના તોફાનમાં આગજોટ ભાંગી પડે અને આપત્કાલીન હોટીઓ પૂરતી સંખ્યામાં ન હોય ત્યારે હોટીઓનો લાભ પહેલાં બાળકો અને સ્ત્રીઓને આપવો કે પુરુષોને આપવો એ પ્રશ્ન હોય, વાઘ બૂખે મરતો હોય અને ગાયને પકડવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે ગાયને છોડાવવી કે નહિ એ ગૂંચ હોય—એ બધામાં ‘સર્વે જીવો સમાન છે’ એ સિદ્ધાન્તનો આપણે અમલ કરી શકતા નથી; પણ જાણે ‘જીવોમાં તારતમ્ય છે’ એવો સિદ્ધાન્ત સાચો હોય એમ વર્તવું પડે છે. પણ આનો અર્થ એ થયો કે ‘સર્વે જીવો સમાન છે’ એ સિદ્ધાન્ત અમુક મર્યાદા

અને અર્થમાં જ સાચો છે. આ જ પ્રમાણે અનેક સિદ્ધાન્તો વિષે કહી શકાય.

૮. પણ ઘણા વિચારકો અને આચારકો મર્યાદાનો અતિરેક કરે છે, અથવા મર્યાદાનો ઇનકાર કરે છે, અથવા સ્વીકારતાં છતાં ભૂલી જાય છે. પરિણામે, આચાર અને વિચારમાં મતભેદ અને ઝગડા થાય છે, અથવા ન વખાણવા જેવા આચારની રૂઢિચો સ્થપાય છે.

૯. દરેક વિષય અનેક દૃષ્ટિએ વિચારી શકાય છે. એક દૃષ્ટિએ એક રૂપે ભાસે અને બીજી દૃષ્ટિએ બીજે રૂપે ભાસે એમ બની શકે છે; અને તેથી વિષયનું સર્વબાજુથી પરીક્ષણ કરવું અને દરેક બાજુથી એની મર્યાદા શોધવી એ સુસ્ત માણસનું કામ છે. કોઈ એક જ દૃષ્ટિથી જોયાં જઈ, તે જ એક સાચી દૃષ્ટિ છે એવો આશ્રય ખાંધવો એમાં સમતોલપણાની ખામી છે. બીજા પક્ષની દૃષ્ટિને સમજવા પ્રયત્ન કરવો, અને એ પક્ષની દૃષ્ટિનું ખંડન કરવાનો મમત રાખવાને બદલે કઈ દૃષ્ટિએ એનું કહેવું ચે સાચું હોઈ શકે તે શોધવા પ્રયત્ન કરવો,—એ દ્વંડ્વામાં સ્થાદ્રાદ છે એમ હું સમજું છું. સ્યાદ એટલે ‘એમ પણ હોઈ શકે.’ એ વિચારને અનુમોદન આપનારો મત તે સ્યાદ્રાદ. સત્ય શોધકમાં એવી વૃત્તિ હોવી આવશ્યક છે.

૧૦. સ્યાદ્રાદનો અર્થ એ નથી કે માણસે કોઈ પણ વિષય ઉપર કોઈ પણ નિશ્ચય ઉપર જ આવવું

નહિ. પણ મર્યાદિત સિદ્ધાન્તને અમર્યાદિત સમજવાની બૂલ ન કરવી અને તેથી મર્યાદા નફી કરવા પ્રયત્ન કરવો એ સ્યાદાદ.*

૧૧. મહાવીરના ઉપદેશોનો અત્યંત દેવાવો કરનાર અને એમની અતિશય ભક્તિભાવથી સેવા કરનાર એમના પહેલા અગિયાર શિષ્યો હતા. અગિયાર
ગૌતમ
એ સર્વે ગૌતમ ગોત્રના બ્રાહ્મણો હતા. અગિયારે ભાઈઓ વિદ્વાન અને મોટા મોટા કુલોના અધિપતિઓ હતા; સર્વે તપસ્વી, નિરદંકારી અને મુમુક્ષુ હતા; વેદ વિદિત કર્મકાણ્ડમાં પ્રવીણ હતા. પણ યથાર્થ જ્ઞાનથી શાન્તિને પામ્યા ન હતા. મહાવીરે એમના સંશયો હેઠી એમને સાધુની દીક્ષા આપી હતી.

* આ વાદના વિશેષ શાસ્ત્રીય વિવેચન માટે જુઓ શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનો 'દર્શનોના અભ્યાસમાં ભળવવા યોગ્ય મધ્યસ્થતા' ઉપરનો લેખ (મસ્થાન, પૃ. ૬, પૃ. ૩૩૧ થી ૩૩૮).

ઉત્તરકાળ

મહાવીરે જૈન ધર્મમાં નવું ચેતન રેડી એની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરી. એમના ઉપદેશને પરિણામે પ્રજા વળી પાછી જૈન ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષાઈ; શિષ્ય-શાખા વૈરાગ્ય અને અહિંસાનો નવો જુવાળ દેશ ઉપર ફરી આવ્યો. અનેક રાજાઓ, ગૃહસ્થો અને સ્ત્રીઓએ સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસધર્મ ગ્રહણ કર્યો. એના ઉપદેશને પરિણામે જૈન ધર્મમાંથી માંસાહાર સહંતર બંધ થયો એટલું જ નહિ, પણ એ ધર્મને પરિણામે વૈદિક ધર્મમાં પણ અહિંસા, પરમ ધર્મ મનાયો અને શાકાહારનો સિદ્ધાન્ત વેદધર્મી વૈષ્ણવોમાં એ ઘણે ભાગે સ્વીકારાયો.

૨. સંસારનો ત્યાગ કરવામાં એમનો જમાઈ જમાલિ અને પુત્રી પ્રિયદર્શના પણ હતાં. જમાલિનો આગળ જતાં મહાવીર અને જમાલિ વચ્ચે મતભેદ પડવાથી જમાલિએ જુદો પંથ સ્થાપ્યો. કૌશામ્બીના ઉદયન રાજાની મા મૃગાવતી મહાવીરની પરમ ભક્ત હતી, અને પાછળથી જૈન સાધ્વી થઈ હતી એમ કહેવાય છે. જુદના ચારિત્રમાં ઉદયનની પટ્ટરાણીએ જુદનું અપમાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો એમ કહ્યું છે. એ ઉપરથી જો

અને ઊંઘાદો વચ્ચે મતપંથની મધ્યાના ઝગડા ચાલતા હોય એમ સંભવે છે.

૩. બોત્તેર વર્ષની વય સુધી મહાવીરે ધર્મોપદેશ કર્યો; એમણે જૈન ધર્મને નવું સ્વરૂપ નિર્વાણ આપ્યું. એમના કાળમાં પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરનો સંપ્રદાય ચાલતો. પાછળથી મહાવીરના અને પાર્શ્વનાથના અનુયાયીઓએ પોતાના ભેદોને સમાવી દઇ જૈન ધર્મને એકરૂપતા આપી, અને ત્યારથી મહાવીરને સર્વ જૈનોએ અંતિમ તીર્થંકર તરીકે સ્વીકાર્યા. બોત્તેરમે વર્ષે આસો (ઉત્તર હિંદુસ્તાની કારતક) વદ અમાસને દિવસે મહાવીરનું નિર્વાણ થયું.

૪. મહાવીરના ઉપદેશનું પરિણામ પોતાના જીન સંપ્રદાય સમયમાં જ કેટલું ભારે હતું, એ જાણવું મુશ્કેલ છે. પણ એ સંપ્રદાયે હિન્દુસ્તાનમાં પોતાનો પાયો સ્થિર રાખ્યો છે. એક કાળમાં વૈદિકો અને જૈનો વચ્ચે ભારે ઝગડા ચાલતા હતા; પણ આજે જન્મે સંપ્રદાયો વચ્ચે કશો વૈરભાવ રહ્યો નથી. આનું કારણ એ કે જૈન ધર્મનાં કેટલાંક તત્ત્વો વૈદિકોએ—અને ખાસ કરીને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો અને પૌરાણિકોએ—એટલાં પૂર્ણપણે પોતામાં એજવી દીધાં છે, અને તે જ પ્રમાણે જૈનોએ પણ દેશકાળાનુસાર એટલા વૈદિક સંસ્કારો સ્વીકારી લીધા છે કે એ જ ધર્મો વચ્ચે ભારે પ્રકૃતિનો કે સંસ્કારનો ભેદ હવે રહ્યો

નથી. આજે હવે જૈનોને વૈદિક થવાનું કે વૈદિકને જૈન થવાનું બારે કારણ પણ નથી, અને તેમ થાય તો કોઈ જાતના જુદા જ વાતાવરણમાં પ્રવેશ કરવા જેવું લાગે એમ પણ નથી. તત્ત્વજ્ઞાનને સમજાવવાના વિષયમાં બેઉના જુદા જુદા વાદો* છે; પણ એમ તો વૈદિક ધર્મમાં પણ અનેક વાદો છે. પણ બેનો અંતિમ નિશ્ચય તેમજ સાધનમાર્ગ પણ એક જ પ્રકારનો સમજાય છે. વૈદિક ધર્મ આજે બહુધા ભક્તિમાર્ગી છે, અને જૈન પણ ભક્તિમાર્ગી જ છે. ઇષ્ટ દેવતાની અત્યંત ભક્તિ વડે ચિત્ત શુદ્ધ કરી, મનુષ્યત્વની સર્વે ઉત્તમ સંપત્તિઓ સંપાદન કરી, છેવટે તેનું પણ અભિમાન તથા આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર રહેવું એ બન્નેનું ધ્યેય છે. બન્ને ધર્મોએ પુનર્જન્મના વાદને ગૃહીત કરીને જ પોતાની જીવનપદ્ધતિ રચી છે. સંસાર વ્યવહારમાં આજે જૈન અને વૈદિકો અત્યંત ગાઢ પ્રસંગમાં રોજ રોજ આવે છે; ઘણેક ઠેકાણે બન્ને વચ્ચે રાટ્ટી-બેટ્ટી વ્યવહાર પણ હોય છે. છતાં, એક બીજાના ધર્મો વિષે અત્યંત અજ્ઞાન અને ગેરસમજુતી પણ સાધારણ છે. વૈદિક ધર્મ, અવતારો, વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા વિષે જૈન કશું ન જાણતો હોય એવું વધારે ઓછું હોય છે; પણ જૈન ધર્મનાં તત્ત્વો, તીર્થંકરો ઇત્યાદિ વિષે વૈદિકો કાંઈ જ ન જાણતા હોય એવું અત્યંત સામાન્ય છે. એ સ્થિતિ ઇચ્છવાજેવી નથી. સર્વ ધર્મો,

સર્વ અન્યોનું અવગોચન કરી, સર્વ મત પદો વિષે
 નિર્વેર વૃત્તિ રાખી, પ્રત્યેકમાંથી સારાસારનો વિવેક
 કરી સારનો સ્વીકાર અને અસારનો ત્યાગ કરવો, એ
 સુસુધુને માટે આવશ્યક છે. કેાઈ ધર્મ એવો નથી કે
 જેમાં સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય ઇત્યાદિકનો સ્વીકાર
 ન હોય; કેાઈ ધર્મ એવો નથી કે જેમાં કાળે કરીને
 અશુદ્ધિઓ પેડી ન હોય. માટે જેમ વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થાના
 ધર્મો પાળ્યા છતાં એનું મિથ્યાભિમાન રાખવું ઉચિત
 નથી, તેમજ પોતાના ધર્મને અનુસર્યા છતાં એનું
 મિથ્યાભિમાન ત્યાગ્ય જ છે.

નોંધ

૫. ૬૮: માતૃભક્તિ—જગતના સર્વે જ્ઞાન અને સાધુતામાં શ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં જીવનચરિત્ર જોતાં, તેમનો માતાપિતા અને ગુરુ પ્રત્યેનો અપાર પ્રેમ ધ્યાન જેવો છે. જોણે બાળપણમાં માતાપિતાની તથા ગુરુની અત્યંત પ્રેમથી સેવા કરી તેમનો આશીર્વાદ પ્રાપ્ત નથી કર્યો એ મહાપુરુષ થઈ શકે એવું જોવામાં નહિ આવે. રામ, કૃષ્ણ, છુદ્ધ, મહાવીર, ઈશુ, જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ, એકનાથ, સદ્બલનંદ સ્વામી, નિષ્કુળાનંદ વગેરે સર્વે માતા પિતા કે ગુરુને જ દેવવૃત્ત્ય સમજનારા હતા. આ સર્વે સત્પુરુષો અત્યંત વૈરાગ્યનિષ્ઠ પણ હતા.

ઘણાકનું એવું માનવું છે કે પ્રેમ અને વૈરાગ્ય એ બે વિરોધી વૃત્તિઓ છે. એવી માન્યતામાંથી લખાયેલા ઘણાં-એક લજનો હિન્દુસ્તાનની જુદી જુદી ભાષાઓમાં છે. એ માન્યતાના જોરમાં સંપ્રદાયપ્રવર્તકોએ ઘણીવાર પ્રેમ-વૃત્તિનો નાશ થઈ જાય એવા ઉપદેશો પણ કરેલા છે. 'માતાપિતા ખોટા છે.' 'કુટુંબીઓ સર્વે સ્વાર્થનાં જ સગાં છે,' 'કોની મા અને કોના બાપ?' વગેરે પ્રેમવૃત્તિનો નાશ કરનારી ઉપદેશશ્રેણીનો આપણા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં તોટો નથી. એ ઉપદેશશ્રેણીની અસર તબે આવી કેટલાક પુરુષો પ્રત્યક્ષની ભક્તિને ગોણુ કરી પરોક્ષ અવતારો અથવા કાલ્પનિક દેવોની જડ ભક્તિનું માહાત્મ્ય સમજી અથવા બૂલ-ભરેલા વૈરાગ્યની ભાવનાથી પ્રેરાઈ કુટુંબીઓ પ્રત્યે નિષ્ઠુર થઈ જાય છે. યાવજીવન સેવા કરતાં પ્રાણ અપી જાય

તો એ જે માતાપિતા અને ગુરુના ઋણમાંથી છૂટી શકાતું નથી એવા અત્યંત પૂજનીય અને પવિત્ર સંબંધને પાપરૂપ, બંધનકારક કે સ્વાર્થયુક્ત લેખવો એ એક ભારેમાં ભારે ખૂલ છે. આ ખૂલે હિન્દુસ્તાનના આધ્યાત્મિક માર્ગને પણ ચેતનથી ભરી દેવાને બદલે ઊલટો જડ બનાવ્યો છે. જે સંતો મહત્તાને પામ્યા તેમણે કદાપિ એક કાળે એ ખૂલો કરી હોય, તોપણ એમાંથી એમને છૂટવું જ પડ્યું છે. નૈસર્ગિક રહેલ પૂજ્યભાવના, વાત્સલ્યભાવના, મિત્રભાવના વગેરેને સ્વાભાવિક સંબંધોમાં બતાવવાનું પોતાની ભૂલને લીધે અશક્ય થઈ પડવાને લીધે એમને એ ભાવનાઓ કૃત્રિમ રીતે પણ વિકસાવવી પડી છે. એટલે કોઈ દેવીમાં, પાંડુરંજમાં, બાળકૃષ્ણમાં, કનૈયામાં, દ્વારિકાધીશમાં કે દત્તાત્રેયમાં માતૃભાવ, પિતૃભાવ, પુત્રભાવ, પતિભાવ, મિત્રભાવ કે ગુરુભાવ આરોપવો પડ્યો છે, અથવા કોઈ બીજાને માતાપિતા માનવાં પડ્યાં છે કે, શિષ્ય પર પુત્રભાવ કેળવવો પડ્યો છે. પણ એ ભાવનાઓના વિકાસ વિના તો કોઈની હિન્નતિ થઈ જ નથી.

વૈરાગ્ય એટલે પ્રેમનો અભાવ નહિ, પણ પ્રેમ-પાત્ર જનમાંથી સુખની ઇચ્છાનો નાશ. એમને સ્વાર્થી ગણી એમનો ત્યાગ કરવાનો ભાવ નહિ, પણ એમને વિષેના પોતાના સ્વાર્થોનો ત્યાગ અને એમને ખરું સુખ આપવા માટે પોતાની સર્વ શક્તિનો બ્યય, પ્રાણીઓ સંબંધે વૈરાગ્યની ભાવનાનું આ લક્ષણ.

પણ જડ સૃષ્ટિ પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય એટલે ઇન્દ્રિયોના સુખ વિષે અનાસક્તિ. પંચવિવધ પોતાના સુખદુઃખનું કારણ

નથી, એમ સમજી એ વિષે અસ્પૃહા થયા વિના પ્રેમવૃત્તિનો વિકાસ થવો કે આત્મોન્નતિ થવી અશક્ય છે.

પ્રેમ હોય પણ તેમાં વિવેક ન હોય, તો એ કદ-દાયક થાય છે. જેની ઉપર પ્રેમ જી તેને સાચું મુખ આપવાની ઈચ્છા, એનો પણ કદી વિયોગ થશે જ એ સત્યને જાણી એને સ્વીકારી લેવાની તૈયારી અને પ્રેમ છતાં બીજાં ઈર્તવ્યોનું પાલન એ વિવેકની નિશાનીઓ છે. એ વિવેક ન હોય તો પ્રેમ મોહરૂપ કહેવાય.

પૃ. ૯૩ : વાદ—જે પરિણામો આપણને પ્રત્યક્ષપણે માણુમ પડે છે, પણ તેનાં કારણો અત્યંત સૂક્ષ્મતાને લીધે અથવા બીજાં કોઈ કારણને લીધે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ઠરાવી શકાતાં નથી, તે પરિણામો સમજાવવા તેનાં કારણો વિષે જે કલ્પના કરવામાં આવે છે તે વાદ, (hypothesis theory) કહેવાય. : ઉદાહરણાર્થ, સૂર્યનાં કિરણો આપણી પૃથ્વી સુધી આવે છે એ આપણે રોજ જોઈએ છીએ, એ પરિણામ આપણને પ્રસક્ષ છે. પણ એ કિરણો કરોડો માઈલનું અંતર કાપી આપણી આંખ સાથે કેમ અથડાય છે, એટલે તેજનાં કિરણો પ્રકાશમાન વસ્તુમાં જ ન રહેતાં આગળ કેમ વધે છે, એ કારણ આપણે પ્રત્યક્ષ રીતે જાણી શકતા નથી. પણ કારણ વિના કાર્ય હોઈ શકે નહિ એમ આપણી ખાતરી હોવાથી, આપણે કંઈ પણ કારણની કલ્પના કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ; દાખલા તરીકે કિરણની બાબતમાં ‘ઈથર’ તત્ત્વનાં અદિાલન એ પ્રકાશનો અનુભવ અને વિસ્તારનું કારણ કલ્પાય છે. અદિાલનની આવી કલ્પના એ વાદ ગણાય. એવાં અદિાલનો છે જ એમ કદી પુરાવાથી સાબીત નહિ થાય. આવી કલ્પના નેટલી

સરળ, સર્વ સ્વળ પરિણામો સમજાવવા માટે બંધબેસતી તેટલો એ વાદ વિશેષ ગ્રાહ્ય થાય છે. પણ જુદા જુદા વિચારકો જુદી જુદી કલ્પનાઓ અથવા વાદો રચી એક જ પરિણામને સમજાવે. ત્યારે એ વાદો વિશે મતભેદ થાય છે. માયાવાદ, યુનર્જન-મવાદ વગેરે આ પ્રકારના વાદો છે. એ જીવન તથા જગતને સમજાવવા માટેની કલ્પનાઓ જ છે એ બુદ્ધિ ન બેધાયે. જેની હુદ્દિમાં જે વાદ રહે તે ગ્રહણ કરી એ જાનને સમજાવેલા એમાં દોષ નથી; પણ એ વાદને એક સિદ્ધાન્ત એટલે સાબીત કરેલી વસ્તુ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે ત્યારે વાદબેદને માટે અગ્રહણ કરવા તરફ જ પ્રવૃત્તિ થાય છે. ધર્મના વિષયમાં અનેક મતપથો પોતાનો વાદ વિશેષ સયુક્તિક છે એ દર્શાવવા માટે જ માયાકૃત કરે છે. એટલેથી જ અટકે તોપણ એક વાત છે. પણ એ વાદને સિદ્ધાન્ત તરીકે માની લઈ એનાં ખાણાં પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવાય એથી જુદાં પરિણામોનાં તર્કશાસ્ત્રના નિયમોથી અનુમાનો ઠાડી, તે ઉપરથી જીવનનું ધ્યેય, ધર્મોચારની વ્યવસ્થા, નીતિના નિયમો, ભોગ અને સંયમની મર્યાદાઓ વગેરે રચવામાં આવે છે, ત્યારે મુશ્કેલીઓનો છેડો જ નથી આવતો.

જિજ્ઞાસુને કોઈ પણ વાદને શરૂઆતમાં સ્વીકારવો તો પડે. પણ એણે એને સિદ્ધાન્ત માની એ વિશે આત્યાચ્છ રાખવો ઉચિત નથી. જેવી કલ્પના પર સ્થિર થઈએ તેવી જાતનો અનુભવ લઈ શકાય એવું ચિત્તમાં આશ્રય રજૂ છે. કોઈ માણસ પોતાને રાજા ગણ્યા કરે તો તેની એ કલ્પના એવી દૃઢ થાય કે કેટલેક દિવસે એ પોતામાં રાજપણું જ અનુભવે. પણ એ પ્રકારે કરેલો કલ્પનાનો કે વાદનો સાક્ષાત્કાર એ કોઈ સત્ય સાક્ષાત્કાર

નથી. જે અનુભવ ઠોઈ પણ વાદ કે કલ્પનાથી પર હોય તે જ સત્ય.

જે રીતે વિચારતાં માલમ પડી આવશે કે મિત્રોનું સુખ પ્રત્યક્ષ છે, વૈરાગ્યની શાન્તિ પ્રત્યક્ષ છે, માતાપિતા અને ગુરુની સેવાનું શુભ પરિણામ પ્રત્યક્ષ છે, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે પ્રેમ રાખવાનું ફળ પ્રત્યક્ષ છે, શ્રમ-દમનનાં પરિણામો પ્રત્યક્ષ છે; બીજી બાજુએ, ભોગ-વિલાસનાં માઠાં ફળો પ્રત્યક્ષ છે, વૈરભાવથી થતી માનસિક વેદના પ્રત્યક્ષ છે, માતાપિતા, ગુરુ વગેરેને કનડવાથી થતી તિરસ્કારપાત્રતા પ્રત્યક્ષ છે, ભગવાન મહાવીર કહે છે તેમ સ્વર્ગનું સુખ પરોક્ષ છે; મોક્ષ (મૂઆ પછી જન્મ-મરણ વિનાની દશા) નું સુખ અત્યંત પરોક્ષ છે, પણ પ્રશમ, (નિર્વાસના, નિઃસ્પૃહતા)નું સુખ પ્રત્યક્ષ છે.

બુદ્ધ-મહાવીર

[સમાધોયના]

બુદ્ધ અને મહાવીર એ આર્ય સંતોની

જન્મ-મરણથી ને સુખ અને દુઃખનો ચર્ચને અનુભવ
સુખિય થાય છે તે સત્કર્મ અને દુષ્કર્મનાં

પરિણામ રૂપે છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ને સુખ
અથવા દુઃખનું કારણ ચોથી ચક્રાતું નથી, તે પણ કોઈક
કાળે થયેલાં કર્મનું જ પરિણામ હોઈ શકે. હું ન હોતો
અને નહિ હોઈશ, એવું મને કહી લાગતું નથી; તે
પરથી આ જન્મ પહેલાં હું કયાંક પણ હોયો જ નોંધએ
અને મરણ પછી કયાંક હોઈશ જ; તે સમયે પણ મેં
કર્મ કર્યાં જ હશે, અને તે મારા આ જન્મનાં સુખ-
દુઃખનું કારણ હોવાં જોઈએ. ઘડિયાળનું લોલક જેમ
હાળી બાજુથી જમણી બાજુએ અને જમણીથી હાળી
બાજુએ ઝૂંટ્યાં જ કરે છે, તેમ હું જન્મ અને
મરણની વચ્ચે ઝોલાં ખાનારો છું. કર્મની
ચાવીથી એ લોલકને ગતિ મળી છે અને મળતી
લાય છે, જ્યાં સુધી એ ચાવી ચટકી છે,
ત્યાં સુધી મારાથી એ ઝોલાંમાંથી છૂટાશે નહિ. એ
ઝોલાંની રિથતિ દુઃખકારક છે; એમાં કદીક સુખનો
અનુભવ થાય છે, પણ તે અત્યંત ક્ષણિક છે; એટલું જ

નહિ પણ એ જ સામેા ધક્કો લાગવામાં કારણ રૂપ થાય છે, અને તેથી પરિણામે દુઃખ રૂપ જ છે. મારે એ દુઃખકારક ઝોલાંમાંથી છૂટવું જ લોઈએ, કોઈ પણ પ્રકારે મારે એ ચાવીનો ફેર ઉતારવો લોઈએ. આવા પ્રકારની વિચારશ્રેણીથી પ્રેરાઈ કેટલાક આર્યો જન્મ મરણનાં ઝોલાંમાંથી છૂટવાને—મોક્ષ મેળવવાને—વિવિધ પ્રકારના પ્રયત્ન કરે છે. કર્મની ચાવી જેમ બને તેમ જલદી ખપાવી દેવાના એ પ્રયત્નો કરે છે. આર્ય પ્રભમાં થયેલા ઘણાક મુમુક્ષુઓ આ પુનર્જન્મના વાદથી ઉત્તેજિત થઈ મોક્ષની શોધે લાગેલા છે. એની શોધ-ખોળમાં જેને જે જે માર્ગે શાન્તિ થઈ—જન્મ-મરણની બીક ટળી ગઈ—તેણે તે તે માર્ગેના પ્રચાર કર્યો. એ માર્ગોની શોધમાં જ અનેક પ્રકારનાં દર્શન-શાસ્ત્રો ઉપજ્યાં. મહાવીર આ પ્રકારની પ્રકૃતિનું એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે.

૨. બુદ્ધની પ્રકૃતિ આથી ભિન્ન છે. જન્મ

ધહેલાંની અને મરણ પછીની સ્થિતિની
 દુઃખમાંથી મુક્તિ ચિંતા કરવાની એમને હોંશ નથી.

જન્મ લે દુઃખ રૂપ હોય તો પણ આ જન્મનું દુઃખ તો સહન થઈ ગયું. પુનર્જન્મ આવતો હશે તો આ જીવનનાં સુકૃત અને દુષ્કૃતને અનુસરીને જ આવશે. માટે આ જન્મ જ—આગલા જન્મનો કહો કે મોક્ષનો કહો—સર્વેનો આધાર છે. આ જીવનને સુધારીએ તો ભવિષ્યના જન્મોની ચિંતા કરવાની કશી જરૂર નથી. કારણ કે જેણે આ જન્મ

સુધાર્યો છે તેનો બીજો જન્મ આવ કરતાં ખરાબ આવે
તો મત્કર્મનું ફળ દુઃખ થાય એમ કહે. હવે રહ્યાં
આ જીવનનાં મુખદુઃખો આ જીવનનાં તો પાંચ
જ દુઃખ અનિવાર્યપણે બાકી રહે છે. જરા, વ્યાધિ,
મરણ, પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ અને અપ્રિય વસ્તુનો
યોગ તે ઉપરાંત તૃષ્ણાને લીધે પણ મુખદુઃખો ભોગવાય
છે. જો કોઈ શોધ કરવા જેવી હોય તો આ દુઃખોમાંથી
છૂટવાના માર્ગની; જગતની સેવા કરવાની હોય
તો આ વિષયમાં જ કરવા જેવી છે. આ વિચારથી
પ્રેરાઈ એ આ દુઃખોનું એકઠું શોધવાની કળી પડ્યા.
આ દુઃખોમાંથી હું છૂટું અને જગતને છોડાવી સુખી
કરું. લીધે કાળના પ્રયત્ન પછી એમણે જોયું કે પહેલાં
પાંચ દુઃખો અનિવાર્ય છે. એને સહન કરવા મનને
બળવાન કર્યે જ છૂટકો છે. પરંતુ બીજાં દુઃખો
તૃષ્ણાથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી એનો નાશ કરવો શક્ય
છે. બીજો જન્મ આવશે તો તે પણ તૃષ્ણાઓનાં
બળને લીધે જ. મનને ચિંતન કરતું હંમેશને માટે
રોકી શકાતું નથી. એ જો સદ્વિષયમાં ન લાગે તો
વાસનાઓ જ ભેગી કર્યાં કરશે. માટે એને સદ્વિષયમાં
બળગાડી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ જ પરમ પુરુષાર્થ
છે. એથી સાત્ત્વિક વૃત્તિનાં સુખ અને શાન્તિ પ્રત્યક્ષ-
પણે મળશે; એથી બીજાં પ્રાણીઓને સુખ થશે;
એથી મન તૃષ્ણામાં તણાયા કરશે નહિ; એથી જગતની
સેવા થશે. તૃષ્ણા જ પુનર્જન્મનું કારણ છે એ વાત
સત્ય હોય તો મન નિર્વાસનિક થવાથી પુનર્જન્મની

લીતિ રાખવાની જરૂર નથી. છૂવં જન્મ મૃતસ્ય વ એ વાત ખરી હોય તોપણ સદ્વિષયમાં જ લાગી રહેલા મનને ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. આ જન્મમાં જે પાંચ અનિવાર્ય દુઃખ છે તેથી છઠું દુઃખ ખીજે જન્મે પણ આવવાનું નથી. એ દુઃખને માટે જો આજે તૈયારી હોય, તો પછી ખીજા જન્મમાં પણ એ સહન કરવાં પડશે, એવી ચિંતાથી મૂંઝાવાની જરૂર નથી. માટે જન્મમરણ વગેરે દુઃખોની ખીક ટાળી, મનને શુભ પ્રવૃત્તિ, શુભ વિચાર વગેરેમાં લગાડી દેવું, એ શાન્તિનો નિશ્ચયપૂર્વક માર્ગ છે. આ માર્ગને વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવી બુદ્ધે આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો. એમાં એમણે ઠાઠ વાદો, પરોક્ષપૂજા કે ઠાઠ બુદ્ધિ વિરહિત શ્રદ્ધેય વસ્તુ કે વિધિઓનું સ્થાપન કર્યું નહિ.

૩. જે સુખની ઈચ્છા કરે છે, તે જ દુઃખી છે; જે સ્વર્ગની ઈચ્છા રાખે છે, તે જ નિષ્કારણ નરકચાતના લોગવે છે; જે મોક્ષની વાસના રાખે છે, તે જ પોતાને બદ્ધ બુદ્ધે છે, જે દુઃખને આવકારે આવવા નિરન્તર તૈયાર છે, તે હમેશાં શાન્ત જ છે; જે સતત સદ્વિચાર અને સત્કર્મમાં મથતો છે, તેને જેમ આ જન્મ આવ્યો; તેમ ખીજા હજાર જન્મો આવે તોપણ શી ફિકર છે ? એ પુનર્જન્મની ઈચ્છા પણ રાખતો નથી, અને એથી ડરતો પણ નથી. જે સુખી પ્રાણીઓ પ્રત્યે સદૈવ મિત્રભાવથી બુદ્ધે છે, દુઃખી પ્રત્યે કરુણાથી ભરાઈ જાય છે, પુણ્યથાળીને જોઈને આનંદિત થાય છે અને

પાપીએને સુધારી ન શકે તો એમને માટે નિદાન દયાભાવ અને અહિંસાવૃત્તિ રાખી રહ્યો છે, તેને જગતમાં શું જાયાનક લાગે? એનું જીવતર જગતને બાર રૂપ થવાનો સંભવ જ ક્યાં છે? અને છતાં દોષને એનો પણ મત્સર આવે તો યે એ એને વ્યાધિ, મરણ, પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ, કે અપ્રિય વસ્તુનો યોગ, એ સિવાય બીજું કશું દુઃખ આપવાનો હતો? આવી ભૂમિકા ઉપર દૃઢ થઈ જીવે શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી. સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખનો નાશ કેમ થાય એ શોધવું, એ જીવની પ્રકૃતિના મુમુક્ષુનો સ્વભાવ છે.

૪. આ બંને પ્રયત્નોમાં સત્યનાં અન્વેષણની જરૂર પડે જ છે. જગતનું સત્ય તત્ત્વ

સત્યની
જિજ્ઞાસા

શું છે? હું-હું કરીને આ દેહની

અંદર જે ભાન થયા કરે છે, તે 'હું'

કોણ છું, કેવો છું, કેટલો છું? આ જગત શું છે?

મારી અને જગત વચ્ચે શો સંબંધ છે? ત્રીજી પ્રકૃતિ-

ના કેટલાકે આર્યોએ સત્યતત્ત્વની શોધ માટે જ

પ્રયત્ન કર્યો. પણ, જેમ બીજને જાણ્યાથી ઝાડનું સર્વસ્વ

જ્ઞાન થતું નથી, અથવા ઝાડને જાણ્યાથી બીજનું

અનુમાન થતું નથી, તેમ કેવળ છેવટનું સત્યતત્ત્વ

જાણવાથી ખરી શાન્તિ થતી નથી; અને જીવે ઉપ-

દેશેલી ભૂમિકા ઉપર આરૂઢ થયા પછી પણ સત્યતત્ત્વની

જિજ્ઞાસા રહી જાય તો તેને પણ અશાન્તિ રહી

જાય છે. સત્યને જાણીને પણ અંતે જીવની ભૂમિકા

ઉપર દૃઢ થવું પડે છે; અથવા જીવની ભૂમિકા ઉપર

ભીતિ રાખવાની જરૂર નથી. ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ એ વાત ખરી હોય તોપણ સદ્વિષયમાં જ લાગી રહેલા મનને ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. આ જન્મમાં જે પાંચ અનિવાર્ય દુઃખ છે તેથી છઠું દુઃખ ખીજે જન્મે પણ આવવાનું નથી. એ દુઃખને માટે જો આજે તૈયારી હોય, તો પછી ખીજા જન્મમાં પણ એ સહન કરવાં પડશે, એવી ચિંતાથી મૂંઝાવાની જરૂર નથી. માટે જન્મમરણ વગેરે દુઃખોની ખીક ટાળી, મનને શુભ પ્રવૃત્તિ, શુભ વિચાર વગેરેમાં લગાડી દેવું, એ શાન્તિનો નિશ્ચયપૂર્વક માર્ગ છે. આ માર્ગને વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવી બુદ્ધે આર્ય આઘાંગિક માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો. એમાં એમણે કોઈ વાદો, પરોક્ષપૂજા કે કોઈ બુદ્ધિ વિરહિત શ્રદ્ધેય વસ્તુ કે વિધિઓનું સ્થાપન કર્યું નહિ.

૩. જે સુખની ઇચ્છા કરે છે, તે જ દુઃખી છે; જે સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખે છે, તે જ નિષ્કારણ નરકયાતના ભોગવે છે; જે મોક્ષની વાસના રાખે છે, તે જ પોતાને બદ્ધ બુદ્ધે છે, જે દુઃખને આવકાર આપવા નિરન્તર તૈયાર છે, તે હંમેશાં શાન્ત જ છે; જે સતત સદ્વિચાર અને સત્કર્મમાં મગ્ન હોય છે, તેને જેમ આ જન્મ આવ્યો; તેમ ખીજા હજાર જન્મો આવે તોપણ શી ફિકર છે ? એ પુનર્જન્મની ઇચ્છા પણ રાખતો નથી, અને એથી ડરતો પણ નથી. જે સુખી પ્રાણીઓ પ્રત્યે સદૈવ મિત્રભાવથી જુએ છે, દુઃખી પ્રત્યે કરુણાથી ભરાઈ જાય છે, પુણ્યશાળીને જોઈને આનંદિત થાય છે અને

પરીક્ષાને સુધારી ન શકે તો એમને માટે નિરાશ થવાનાં અને અદિગ્રાહીતા રાખી રહો છે, તેને જનતામાં મુંઝવણનાં કારણો? એનું કારણ જનતાને જાણ છે કે યજ્ઞના સંભવ જ કયાં છે? અને જન કોઈને એનો પણ મરજી નથી તો તે એ એને વ્યાધિ, મરજી પ્રિય વસ્તુનો વિચાર, કે અપ્રિય વસ્તુનો ચિંતન, એ વિચાર યોગ્ય કયું દુઃખ આપવાનાં હતાં? આથી બુદ્ધિ ઉપર દૃઢ ધર્મ જુદે શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી મુક્તિ પ્રાપ્તિ અને દુઃખનો નાશ કેમ થાય એ ગ્રાહ્યું, એ જુદની પ્રકૃતિના નુસરણો સ્વભાવ છે.

૪. આ જનને પ્રયત્નોમાં સત્યનાં અન્યથાનુષ્ટી કરે પડે જ છે. જનનાં સત્ય તત્ત્વ

સત્યની
નિરાશા

મું છે? હું-હું કરીને આ દેહની

અંદર જે જ્ઞાન થયા કરે છે, તે 'દુ'

કોણ મું, કેવો મું, કેટલો મું? આ જનના મું છે? મારી અને જનતા વચ્ચે શો સંબંધ છે? ત્રીજી પ્રકૃતિના કેટલાક આર્યોએ સત્યતત્ત્વની શોધ માટે જ પ્રયત્ન કર્યો. પણ જેમ બીજને લગ્યાથી જાડનું સર્વસ્વ જ્ઞાન થતું નથી, અથવા જાડને લગ્યાથી બીજનું અનુમાન થતું નથી, તેમ કેવળ છેવટનું સત્યતત્ત્વ લગ્યાથી ખરી શાન્તિ થતી નથી; અને જુદે ઉપદેશોથી બુદ્ધિ ઉપર આદૃશ થયા પછી પણ સત્યતત્ત્વની જિજ્ઞાસા રહી જાય તો તેને પણ અશાન્તિ રહી જાય છે. સત્યને લાગીને પણ અંતે જુદની બુદ્ધિ ઉપર દૃઢ ધર્મ પડે છે; અથવા જુદની બુદ્ધિ ઉપર

ભીતિ રાખવાની જરૂર નથી. ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ એ વાત ખરી હોય તોપણ સદ્વિષયમાં જ લાગી રહેલા મનને ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. આ જન્મમાં જે પાંચ અનિવાર્ય દુઃખ છે તેથી છઠું દુઃખ બીજે જન્મે પણ આવવાનું નથી. એ દુઃખને માટે જો આજે તૈયારી હોય, તો પછી બીજા જન્મમાં પણ એ સહન કરવાં પડશે, એવી ચિંતાથી મૂંઝાવાની જરૂર નથી. માટે જન્મમરણ વગેરે દુઃખોની બીક ટાળી, મનને શુભ પ્રવૃત્તિ, શુભ વિચાર વગેરેમાં લગાડી દેવું, એ શાન્તિનો નિશ્ચયપૂર્વક માર્ગ છે. આ માર્ગને વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવી બુદ્ધે આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો. એમાં એમણે કોઈ વાદો, પરોક્ષપૂજા કે કોઈ બુદ્ધિ વિરહિત શ્રદ્ધેય વસ્તુ કે વિધિઓનું સ્થાપન કર્યું નહિ.

૩. જે સુખની ઈચ્છા કરે છે, તે જ દુઃખી છે; જે સ્વર્ગની ઈચ્છા રાખે છે, તે જ નિષ્કારણ નરકયાતના લોગવે છે; જે મોક્ષની વાસના રાખે છે, તે જ પોતાને બદ્ધ જુએ છે, જે દુઃખને આવકાર આપવા નિરન્તર તૈયાર છે, તે હંમેશાં શાન્ત જ છે; જે સતત સદ્વિચાર અને સત્કર્મમાં મથાગત છે, તેને જેમ આ જન્મ આવ્યો; તેમ બીજા હજાર જન્મો આવે તોપણ શી ફિકર છે ? એ પુનર્જન્મની ઈચ્છા પણ રાખતો નથી, અને એથી ડરતો પણ નથી. જે સુખી પ્રાણીઓ પ્રત્યે સદૈવ મિત્રભાવથી જુએ છે, દુઃખી પ્રત્યે કરુણાથી ભરાઈ જાય છે, પુણ્યશાળીને જોઈને આનંદિત થાય છે અને

દૃઢ થઈ, સત્યની શોધ બાકી રહે છે. પણ જેમ જાડને બાણનારા મનુષ્યને બીજને શોધવા માટે માત્ર ફળની ઋણુ આવે એટલી જ વાર છે તેમ એ ભૂમિકા ઉપર આવેલાને સત્ય આધુ' નથી થતું.

પ. જન્મમૃત્યુના ફેરામાંથી મુક્તિ ઇચ્છનારાને,
 નિશ્ચિત ભૂમિકા ડુર્ધશોકમાંથી મુક્તિ ઇચ્છનારાને,
 આત્માની શોધ કરનારાને,—સર્વેને
 અંતે તો વ્યાવહારિક જીવનમાં બુદ્ધની

જ ભૂમિકાએ આવણું પડે છે. ચિત્તની શુદ્ધિ, નિર-
 હંકાર, સર્વે વાદો-કલ્પનાઓ વિષે અનાથક, શારીરિક,
 માનસિક કે કોઈ પણ પ્રકારના સુખ માટે નિરપેક્ષા,
 બીજા ઉપર નૈતિક સત્તા ચલાવવાની પણ અનિચ્છા, જે
 છાડી ન શકાય એવી રીતે પોતાને આધીન ■ તેનું
 અન્યને માટે અર્પણ—એ જ શાન્તિનો માર્ગ છે; એમાં
 જ જગતની સેવા છે; પ્રાણીમાત્રનું સુખ છે; એ જ
 ઉત્કર્ષનો ઉપાય છે. જેમ કોઈને કહીએ કે આ રસ્તે
 રસ્તે ચાલ્યો બા, બ્યાં એ રસ્તા પૂરો થશે ત્યાં તારે
 જે ઘેર જવું છે તે આવશે; તેમ આ માર્ગે ચાલી
 જનાર સત્યતત્ત્વ આગળ આવીને બિલો રહેશે. બહુ
 બાકી રહેશે તો માત્ર ત્યાંના કોઈ રહેવાસીને પૂછીને
 ખાતરી કરી લેવાનું કે આ જ સત્યતત્ત્વ કે નહિ ?

૬. પણ બુદ્ધને જગત જીતવી શક્યું નથી. વાદોની

બુદ્ધમૃતિની વિરક્તતા કે પરોક્ષની પૂજામાં પડ્યા વિના,
 ઔદિક કે પારલૌકિક કોઈ પણ જાતના
 સુખની આશા રાખ્યા વિના વિરલ

મનુષ્યો જ સત્ય, સદાચાર અને સદ્વિચારને જ લક્ષ્ય બનાવી તેની ઉપાસના કરે છે. એ વાદો, પૂજાઓ અને આશાઓના સંસ્કાર એટલા બળવાન થઈ પડે છે કે બુદ્ધિને એના બંધનમાંથી છોડાવ્યા પછી પણ વ્યવહારમાં એનું બંધન છોડી શકાતું નથી. અને એવા મનુષ્યનો વ્યવહાર જગતને દુષ્ટાંત રૂપ થતો હોવાથી જગત એ સંસ્કારોને વધારે ઝેરથી વળગી રહે છે. બુદ્ધના અનુયાયીઓ પણ વાદો અને પરોક્ષ દેવોની પૂજામાં જ પડ્યા, અને તેથી જગત ચાલતું હતું તેમજ પાછું ચાલ્યા કર્યું છે. x

x બધા પ્રકારની લક્ષિમાંથી આદર ઉઠાડવાના આશયથી આ લખાયું નથી. આપણા જેવા સામાન્ય મનુષ્યો માટે પરાવર્ણનમાંથી સ્વાવર્ણનમાં, અસત્યમાંથી સત્યમાં, અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાનમાં જવાનો માર્ગ રહ્યો છે. પણ ધ્યેય સ્વાવર્ણનમાં, સત્યમાં અને જ્ઞાનમાં પહોંચવાનું હોતું નેહએ, અને લક્ષિનો ઉદ્દેશ્ય ચિત્તશુદ્ધિ હોવો નેહએ એ બૂલાવું ન નેહએ.

પૂર્વ કાળમાં થઈ ગયેલા અવતારી પુરુષો આપણને દીવાદાંડી જેવા છે. એમની લક્ષિ એટલે એમના ચારિત્રનું સતત ધ્યાન. એમની લક્ષિનો નિષેધ થઈ શકે જ નહિ પણ જેમ અવતારો પરોક્ષ થતા જાય છે, તેમ એનું માહાત્મ્ય વધારે જણાય છે; તેમ ન થતાં આપણા કાળના સંત પુરુષોને શોધી તેમનો મહિમા સમજતા આવડવો નેહએ. જગત જેમ અમુર રહિત નથી, તેમ સંત રહિત પણ નથી થતું.

દૃઢ થઈ, સત્યની શોધ બાકી રહે છે. પણ જેમ જાડને બળુનારા મનુષ્યને બીજને શોધવા માટે માત્ર ફળની ઋતુ આવે એટલી જ વાર છે તેમ એ ભૂમિકા ઉપર આવેલાંને સત્ય આધુનં નથી થતું.

૫. જન્મમૃત્યુના ફેરામાંથી મુક્તિ ઇચ્છનારાને,
 હર્ષશોકમાંથી મુક્તિ ઇચ્છનારાને,
 નિશ્ચિત ભૂમિકા આત્માની શોધ કરનારાને,—સર્વેને
 અંતે તો વ્યાવહારિક જીવનમાં બુદ્ધની

જ ભૂમિકાએ આવવું પડે છે. ચિત્તની શુદ્ધિ, નિર-
 હંકાર, સર્વે વાદો-કલ્પનાઓ વિષે અનાગ્રહ, શારીરિક,
 માનસિક કે કોઈ પણ પ્રકારના સુખ માટે નિરપેક્ષા,
 બીજા ઉપર નૈતિક સત્તા ચલાવવાની પણ અનિચ્છા, જે
 છોડી ન શકાય એવી રીતે ચોતાને આધીન છે તેનું
 અન્યને માટે અર્પણ—એ જ શાન્તિનો માર્ગ છે; એમાં
 જ જગતની સેવા છે; પ્રાણીમાત્રનું સુખ છે; એ જ
 ઉત્કર્ષનો ઉપાય છે. જેમ કોઈને કહીએ કે આ રસ્તે
 રસ્તે ચાલ્યો બા, ત્યાં એ રસ્તા પૂરો થશે ત્યાં તારે
 જે ઘેર જવું છે તે આવશે; તેમ આ માર્ગે ચાલી
 જનાર સત્યતત્ત્વ આગળ આવીને બિહો રહેશે. બહુ
 બાકી રહેશે તો માત્ર ત્યાંના કોઈ રહેવાસીને પૂછીને
 ખાતરી કરી લેવાનું કે આ જ સત્યતત્ત્વ કે નહિ ?

૬. પણ બુદ્ધને જગત છોડવી શક્યું નથી. વાદોની

બુદ્ધપ્રકૃતિની વિસ્તૃતતા કે પરોક્ષની પૂલમાં પડ્યા વિના,
 ઔદિક કે પારલૌકિક કોઈ પણ જાતના
 સુખની આશા રાખ્યા વિના વિરલ

મનુષ્યો જ સત્ય, સદાચાર અને સદ્વિચારને જ લક્ષ્ય બનાવી તેની ઉપાસના કરે છે. એ વાદો, પૂજાઓ અને આશાઓના સંસ્કાર એટલા બળવાન થઈ પડે છે કે બુદ્ધિને એના બંધનમાંથી હોડાવ્યા પછી પણ વ્યવહારમાં એનું બંધન હોડી શકાતું નથી. અને એવા મનુષ્યનો વ્યવહાર જગતને દષ્ટાંત રૂપ થતો હોવાથી જગત એ સંસ્કારોને વધારે ભેરથી વળગી રહે છે. બુદ્ધના અનુયાયીઓ પણ વાદો અને પરોક્ષ દેવોની પૂજામાં જ પડ્યા, અને તેથી જગત ચાલતું હતું તેમજ પાછું ચાલ્યા કશું છે. x

x બધા પ્રકારની ભક્તિમાંથી આદર ઉઠાડવાના આશયથી આ લખાયું નથી. આપણા જેવા સામાન્ય મનુષ્યો માટે પરાવલંબનમાંથી સ્વાવલંબનમાં, અસત્યમાંથી સત્યમાં, અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાનમાં જવાનો માર્ગ રજો છે. પણ ધ્યેય સ્વાવલંબનમાં, સત્યમાં અને જ્ઞાનમાં પહોંચવાનું હોવું જોઈએ, અને ભક્તિનો ઉદ્દેશ ચિત્તશુદ્ધિ હોવો જોઈએ એ ભૂલાવું ન જોઈએ.

પૂર્વ કાળમાં થઈ ગયેલા અવતારી પુરુષો આપણને દીવાદાંડી જેવા છે. એમની ભક્તિ એટલે એમના ચારિત્રનું સતત ધ્યાન. એમની ભક્તિનો નિષેધ થઈ શકે. જ નહિ પણ જેમ અવતારો પરોક્ષ થતા બચે છે, તેમ એનું માહાત્મ્ય વધારે જણાય છે; તેમ ન થતાં આપણા કાળના સંત પુરુષોને શોધી તેમનો મહિમા સમજતાં આવડવો જોઈએ. જગત જેમ અસુર રહિત નથી, તેમ સંત રહિત પણ નથી થતું.

લેખકનાં • બીજાં • પુસ્તકો

રામ અને કૃષ્ણ (બીજી આવૃત્તિ)
પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ.

*

: : ઈશુ ખ્રિસ્ત : :
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
: અમદાવાદ કિ. ૦-૬-૦ :

*

: : સહુજાનંદ સ્વામી : :
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
: અમદાવાદ કિ. ૦-૧૧-૦ :

*

: : કેળવણીના પાયા : :
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
: અમદાવાદ કિ. ૧-૦-૦ :

*

: જીવનરોધન ભા. ૧ :
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
: અમદાવાદ કિ. ૦-૧૨-૦ :

* *

== તૈયાર થાય છે : ==

: જીવનરોધન ભા. ૨ :
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
: અમદાવાદ . :

૬૬

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર માંથી પણ મળશે.

